

Національна Академія Наук України
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

**М. ГЕХТЕР: Спогади.
Листи до М. Грушевського**

Національна Академія Наук України
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

М. ГЕХТЕР: Спогади. Листи до М. Грушевського

*Упорядкування, вступ та примітки
Ігоря Ткаченка*

Київ-2005

У виданні вперше публікуються листи українського журналіста та громадського діяча М. Гехтера до М. Грушевського, виявлені в ЦДІАК України в фонді родини Грушевських, а також його спогади про перебування в Києві в 1906-1914 рр. Листи і спогади відтворюють умови життя М. Гехтера в Києві, його стосунки з багатьма видатними українськими діячами, особливо з М. Грушевським. Вони відображають важливі аспекти видання ЛНВ та “Ради” та участь в них М. Гехтера як журналіста.

Публікація розрахована на дослідників, викладачів вузів та шкіл і всіх, хто цікавиться українською історією.

Редакційна колегія:

Д.і.н. СОХАНЬ П. С. (*голова*),
к.і.н. МАВРІН О. О. (*відповідальний секретар*),
д.і.н. МИРОНЕЦЬ Н. І.

Рецензенти:

Д.і.н. КАЛАКУРА Я. С., к.і.н. ГИРИЧ І. Б.

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Передмова

Максим Григорович Гехтер (1885–1947) належить до тих призабутих українських діячів, які в своєму житті не виступали в ролі провідників українського руху ХХ століття. Свою журналістську долю М. Гехтер порівнював з долею оперного співака. У своїх спогадах він писав: “Доки один пише, а другий співає – вони стоять в осередку громадської уваги... А як тільки один перестав писати, а другий співати, від їх діяльності не лишається й сліду, бо газетний аркуш живе мало чим довше від співаного звуку”.¹

З М. Гехтером так і трапилося – його ім’я було забуте, його роль в українському відродженні ХХ століття не цікавила радянських і цікавила мало дослідників діаспори.

Лише в 1990-х рр. ХХ століття, на тлі зростаючого інтересу дослідників до питань, пов’язаних з українським національним відродженням ХХ століття, ім’я М. Гехтера почало з’являтися поміж іншими іменами українських громадсько-політичних діячів, журналістів тощо. Слід зазначити, що у більшості випадків маємо лише більш чи менш короткі біографічні дані М. Гехтера і практично взагалі не відомі дослідження, присвячені власне цій непересічній постаті в українській історії. І це в той час, коли увагою не обходяться навіть такі діячі, як А. Товкачевський².

¹ ЦДАВО України. – Ф. 4381. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 31.

² Лупейко О. Один із “хатян” – Андрій Товкачевський // Слово і час. – 1999. – № 1. – С. 20-25.

Постаті М. Гехтера присвячено декілька епізодичних згадок у публікаціях дослідників³, а також одна значно ширша характеристика його життєвого шляху, зроблена Н. Сидоренко в серії “Українська журналістика в іменах”⁴, що мало відповідає його реальній ролі в українській історії, зокрема в тій її частині, що стосується київського періоду діяльності М. Грушевського (1907–1914 рр.). Разом з тим про нього є багато згадок у спогадах визначних громадських діячів (Є. Чикаленка, Ю. Тищенко (Сірого)). Зберігся також значний епістолярій у архівних фондах М. Грушевського, Ю. Тищенко (Сірого), В. Винниченка, в якому дається така характеристика постаті М. Гехтера, яка б мала викликати дослідницький інтерес, особливо якщо зважити на його участь в редагованих М. Грушевським та Є. Чикаленком часописах у Києві.

Значна частина життя М. Гехтера, а саме 1907–1914 рр., була пов’язана з виданням єдиної щоденної української газети “Рада”, в якій М. Гехтер співробітничав у 1907–1913 рр., а також київських видань М. Грушевського (ЛНВ, “Село”, “Засів”), в яких він працював в 1908–1912 рр., і навіть був у 1911–1912 рр. відповідальним редактором ЛНВ.

Саме в 1907–1914 рр. М. Гехтер перебував в центрі українського життя, як журналіст освітлював його у тих виданнях, з якими співробітничав, а це, крім вище вказаних, і львівське “Діло”, і “Киевская Почта” і т.д. Його постать по-різному оцінювалася сучасниками. Так, в той час, як Ю. Тищенко (Сірий) писав з приводу тижневика “Село”, що “в ньому особлива увага зверталася на хроніку, найцікавіший розділ для читача, який провадив такий вправний журналіст, як Максим Гехтер (Наддніпрянщина і Росія)”⁵, а Є. Чикаленко зазначав у своєму щоденнику, що в нього “працював відділоводом та писав від рядка М. Гехтер, з якого поступово виробився справжній журна-

³ Encyclopedia of Ukraine/ – Toronto; Buffalo; London, 1988. – V. 2. – P. 137; Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 454, 455.

⁴ Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1999. – Вип. 6. – С. 56–59.

⁵ Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади / Упор. Сидоренко О., Сидоренко Н. Передмова М. А. Шудрі. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 1997. – С. 50–51.

ліст-професіонал; завжди пунктуальний, акуратний у роботі; пише складно, скоро, на всякі теми, і для щоденної газети це дуже цінний працівник”, В. Винниченко зобразив цього ж Гехтера у ролі жидакар’єриста Хаскеля в своїй комедії “Співочі товариства”. О. Пчілка, певне, трималася аналогічної позиції, оскільки, на її думку, всі євреї, що проживали на українських землях, були найкращими їх русифікаторами.

Але як у правилі є винятки, так і М. Гехтер, як і багато інших українських діячів єврейського походження, свідомо служив на благо українського народу, і найкращим свідченням цього є його праці, які вміщені на сторінках української періодики в 1907-1914 рр.

В житті й діяльності М. Гехтера є багато невідомих моментів, наприклад, яким чином він, містечковий єврей за походженням, став українізатором і популяризатором українських ідей? – історіографія відповіді на це запитання не дає. Не дає відповіді на нього і сам М. Гехтер, так як у пропонованих увазі читача спогадах відсутня та частина, яка б могла це зробити. Пропоновані увазі читача спогади М. Гехтера про перебування у Києві в 1906–1914 рр., а також його листи до М. Грушевського, розкривають особливості українського життя цього періоду, висвітлюють з різних сторін публіцистичну діяльність самого М. Гехтера, а також дають оцінку стосункам журналіста з В. Винниченком, Ю. Сірим, М. Шаповалом, Є. Чикаленком, і, насамперед, М. Грушевським. Листи до останнього є чи не єдиним відомим зразком епістолярію М. Гехтера довоєнного періоду – інші його листи поки що не виявлено. Разом ці листи і спогади є яскравим свідченням того, яким український національно-культурний рух уявлявся представниками так би мовити середньої ланки українських діячів.

Відомо, що М. Гехтер народився у 1885 році на Київщині. Походив, вірогідно, з незаможної родини містечкових євреїв. З ранніх літ почав захоплюватися політикою, був членом РУП та Бунду. Як і багато інших українських діячів, брав активну участь в подіях революції 1905 року, і, як відомо, був заарештований за пропаганду української автономії серед робітників⁶.

⁶ Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1999. – Вип. 6. – С. 57.

Можливо, ми б ніколи не почули про М. Гехтера як українського журналіста і громадського діяча, якби після звільнення з ув'язнення він не опинився у Києві, де потрапив, завдяки своєму приятелю М. Синицькому, адміністратору “Ради”, до тіснішого кола українського громадянства. З цього часу (1907 рік) до початку першої світової війни життя М. Гехтера було тісно пов'язане з київськими українськими виданнями, життям української громади Києва. В цьому тісному товаристві відбулося його становлення як журналіста-професіонала, який поряд з такими постатями, як М. Грушевський, С. Єфремов, Ф. Матушевський, Ю. Тищенко (Сірий), Є. Чикаленко та ін. брав активну участь у творенні української преси на київських теренах, пробуджуючи національну свідомість українського народу.

У Києві М. Гехтер знайшов пригулок у будинку М. Синицького та його дружини Віри Тимофіївни Гоц (Бульварно-Кудрявська, 7), де й проживав чи не протягом усіх довоєнних років⁷. Мабуть, що за протекцією М. Синицького М. Гехтер опинився в числі інших співробітником газети “Рада”, яким колишній революціонер міг стати лише через величезний брак журналістських кадрів, яких серед українців тоді ще було мало. Завдяки цьому знайомству М. Гехтер отримав не лише помешкання, але й роботу, хоч і з низькою платнею, журналіста, яким він, скоріше за все, став через те, що іншого вибору у нього як особи неблагонадійної в очах губернської адміністрації, не було.

В кінці цього ж таки 1907 року М. Гехтер познайомився з М. Грушевським. Це знайомство відбулося в будинку того ж таки М. Синицького, куди відомі українці зібралися на сходини перед самим Новим Роком⁸.

Саме про ці роки життя М. Гехтера відомо найбільше, оскільки вони освітлюються не лише в пропонованих спогадах та листах до М. Грушевського. Ім'я М. Гехтера часто звучить на сторінках періодичної преси, його згадують як одного з постійних учасників київського Українського клубу, де він часто виступав з доповідями та рефератами; також М. Гехтера “незлим” словом згадували відомі прозаїки та поети, твори яких він часто критикував у своїх статтях.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4381. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1-3.

⁸ Там само. – Арк. 6.

На 1908 рік М. Гехтер відійшов від революційної діяльності. Як зазначено в спогадах, останній виступ його як революціонера відбувся влітку 1907 року в Ніжині, і після цього він виступав виключно в ролі професійного журналіста.

Його журналістська активність, в основному, розподілялася між двома найважливішими виданнями Києва – ЛНВ, промотором якого виступав М. Грушевський, і “Радою”, видавець якої Є. Чикаленко, цінуючи такого працьовитого співробітника, все ж тримав його на значній відстані від себе. Так, маючи за честь виступати журналістом єдиної щоденної газети, М. Гехтер, порівнюючи стилі керування виданнями Є. Чикаленка та М. Грушевського, віддавав перевагу останньому, який “ніколи не чіплявся до слів, не впадав у менторський тон, не намагався “впливати”, “вчити”. Він давав мені повну волю й що до вибору тем і що до форми, а коли мав яке своє бажання, то висловлював його в делікатній, м’якій, товариській формі. За довгі роки моєї співпраці з ним він ні разу не дав мені відчуття різниці в соціальному положенні, в освіті, у віку, а все поведився зі мною як рівний з рівним”⁹.

З початком 1908 року контакти М. Гехтера з М. Грушевським приводять до того, що з травневої книжки ЛНВ М. Гехтер змінив Ф. Матушевського в ролі оглядача в журналі ЛНВ. Він зазначив у спогадах, що до нього з цією пропозицією прийшов Ю. Тищенко, довірена особа М. Грушевського в Києві, і М. Гехтер, зустрівшись з М. Грушевським особисто, перейняв на себе ведення щомісячних оглядів у ЛНВ.

Таким чином, з 1908 року М. Гехтер публікується на сторінках ЛНВ. В той час, як у “Раді” його роль зводилася до непримітних обов’язків відділовода, на сторінках ЛНВ мали змогу з’явитися його більш солідні журналістські дослідження, присвячені різноманітним питанням господарського життя України та українців: він досліджував проблеми безробіття, народної освіти, конституційних гарантій в Російській імперії, земельного та національного питання. Як він сам же і зазначав, його писання майже завжди мали гостро-критичний тон, за який і Є. Чикаленку, і М. Грушевському довелося

⁹ Там само. – Арк. 11.

неодноразово сплачувати штрафи. Одним з найбільш резонансних був штраф у 500 рублів, який отримала “Рада” від губернатора за статтю М. Гехтера “Білі негри”, в якій йшлося про експлуатацію робітників на бурякових плантаціях. Цей епізод детально описано в спогадах М. Гехтера. Крім цього, він вмістив чимало своїх оглядів в ЛНВ, а це і “З українського життя”, і “Український читач про українську часопись” і т. д. Основні результати його публіцистики відобразилися в двох його книжках “Сільська кооперація” (Київ, 1909) та “Селянські заробітки” (Київ, 1911).

Загалом теми селянського господарства, кооперативного та робітничого рухів на Україні були ключовими у творчості вже тоді знаного журналіста, який, для того, щоб виглядати 100 % українцем, в 1908 році перейшов у православ'я, що відмічено і в документах цензурного комітету¹⁰.

Говорячи про своє перебування в Києві в 1906–1914 рр., М. Гехтер вказував, що на ниві української журналістики дуже важко було придбати які-небудь статки. Так, він вказує, що за роботу відділовода “пан” (Є. Чикаленко) платив по 1 коп. за рядок (В. Винниченко отримував 10 коп.), а за роботу в ЛНВ отримував не більше 15 рублів на місяць (в середньому, оскільки за великі статті М. Гехтер отримував приблизно по 30 рублів). І, за його словами, низькі доходи були причиною того, що весь цей час він провів у Києві та його околицях. Зважаючи на це, не дивно, що він був активним членом Українського клубу (1908–1912) та українського клубу “Родина” (1912–1914), де мав змогу ближче зазнаномитися з багатьма видатними діячами, а згодом одним із засновників у 1912 році нового клубу “Родина”. Тут він ближче зійшовся з М. Шаповалом та його тестем, Філаретом Павловським, тут він проводив весь свій час, і мабуть тут познайомився зі своєю майбутньою дружиною, про яку нічого не пише в спогадах, але згадує у листах до М. Грушевського (не згадуючи її ім'я).

Співпрацю з останнім М. Гехтер назвав найприємнішими миттєвостями його київського життя. У професорі його влаштувало все – починаючи від того, як він спілкується зі співробітниками, і закінчуючи відношенням до самого себе. Власне кажучи, М. Гехтер

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 15.

був вдячний М. Грушевському за можливість працювати в найкращому українському журналі, яким був ЛНВ київського періоду. Професор особисто запросив його до співпраці в цьому виданні, ніколи не відмовляв йому в авансах і практично завжди намагався допомогти у вирішенні особистих справ М. Гехтера.

Більше інформації про характер їх взаємин маємо у листах М. Гехтера до М. Грушевського за 1908–1912 рр. Листування це почалося одразу після того, як М. Гехтер приступив до ведення оглядів в ЛНВ, про що він і повідомляв М. Грушевського листівкою з Яготина до Львова від 8 травня 1908 року¹¹.

В цих же листах маємо свідчення того, якими були стосунки М. Гехтера з М. Грушевським – як вказував перший, ним було далеко до близькості, але та прихильність, з якою ставився М. Грушевський до молодого журналіста, відобразилася і у спогадах, написаних 1939р., коли загальне ставлення у еміграції до М. Грушевського було скоріше негативним. Так, у листах М. Гехтер писав про свої плани щодо написання статей, просив М. Грушевського про надання авансів (у чому М. Грушевський ніколи йому не відмовляв), дав пояснення тому, чого ми маємо так мало його листів – “Я взагалі не умію й не люблю писати листів”¹², а також зупинився на обставинах свого конфлікту з редакційним комітетом ЛНВ, який примусив його покинути співробітництво у “найповажнішому українському журналі”.

На конфліктах варто б спинитися детальніше, оскільки їх у М. Гехтера було чимало. Всі вони були пов’язані з його літературною діяльністю.

Першим потрібно згадати його конфлікт з Винниченком, який, образившись на М. Гехтера і на його колег – співробітників “Ради”, написав свою комедію “Співочі товариства”, де кожен міг пізнати як не себе, то свого колегу. Ця п’єса була вміщена в І книжці ЛНВ за 1911 рік, коли М. Гехтер ще не був редактором ЛНВ (в своїх споминах він вказував, що це трапилося в період його редакторства) і викликала обурення серед ображених письменником громадян. М. Гехтер мав би ображатися найбільше – в особі безпринципного

¹¹ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. Ззв.

¹² ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 18.

жида-кар'єриста Хаскеля будь-хто міг побачити саме М. Гехтера, оскільки, як наголошував Є. Чикаленко в своїй розмові з В. Винниченком з приводу цього твору, в редакції "Ради" був лише один жид¹³. За словами М. Гехтера, це була помста В. Винниченка за його вихід з соціал-демократичної партії, а насправді – це була відповідь на статті М. Гехтера, які критикували творчість В. Винниченка, насамперед "Щаблі життя", які Гехтер громив на сторінках "Киевских Вестей". Хаскелем його обзивав Ю. Тищенко у своїх листах до В. Винниченка, свого приятеля. Скоріше за все, для М. Гехтера це було дуже образливо, оскільки до особистих образ він у своїх статтях не доходив, критикуючи не автора, а його твори.

Так само М. Гехтера як співробітника "Ради" образив Г. Чупринка своїм віршем, який міститься в спогадах. Але в цьому можна бачити лише особисту примху поета, який сам себе поставив у опозицію до громадянства не своєю творчістю, але поведінкою.

Значно неприємнішими були конфлікти з урядом, який переслідував його як редактора ЛНВ, а також з Л. М. Старицькою-Черняхівською, в якій, за словами М. Гехтера, жив юдофоб.

Відносно першого все зрозуміло – будучи особою неблагонадійною, яка відбула строк ув'язнення, М. Гехтер завжди перебував під наглядом поліції. Її увага проявлялася в періодичних обшуках, які неприємних наслідків для М. Гехтера не мали. Основні його проблеми з цього боку почалися тоді, коли він став відповідальним редактором ЛНВ. Приступивши до редагування (лише формального) журналу в квітні 1911 р., він одразу опинився втягнутим в численні судові процеси, які викликала 7–8 книжка журналу за 1911 рік. У ній було вміщено повісті "Скарб" В. О'Коннор-Вілінської та "Сотрудник" Ю. Кміта, в яких поліцейська адміністрація побачила і "кошунство", і "заклики до повстання робітників проти капіталістів". Згідно з тодішнім законодавством про пресу, за все повинен був відповісти відповідальний редактор видання. Як наслідок, в кінці 1912 року М. Гехтера було засуджено до 3 місяців ув'язнення. Оскільки наказ про це з Петербурга йшов довго, М. Гехтеру вдалося уникнути по-

¹³ Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). У 2-х т.: Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2004. – т. 1. – С. 119.

вторного перебування у в'язниці. Цей сюжет найкраще відображено в останніх листах М. Гехтера до М. Грушевського, коли перший просив професора про матеріальну допомогу, аби виїхати до Львова до тих пір, коли буде об'явлена амністія на честь 300-ліття дому Романових. Але допомога М. Грушевського не знадобилася – за порадою Ю. Сірого, який мав великий досвід у справах конспірації і переховування від поліції, М. Гехтер дав хабара околоточному поліцейському (10 рублів) і дочекався амністії, перебуваючи у власному мешканні. Остання, за словами М. Гехтера, зустріч з властями відбулася під час оформлення документів нового клубу “Родина” (Український клуб було закрито в жовтні 1912 року), який був зареєстрований через те, що його назва мала двоякий смисл і звучала патріотично – мовою губернатора, і зовсім інакше – українською.

На цей час (кінець 1912 року) М. Гехтер вже не був співробітником ЛНВ – причиною виходу зі складу співробітників журналу був літературний конфлікт з Л. М. Старицькою-Черняхівською, якій дуже не сподобалася критика М. Гехтера і він сам своїм критичним нарисом “Публіка і театр”, вміщеним на сторінках “Української Хати”. Коли М. Гехтер приніс свою чергову статтю для XI книжки ЛНВ за 1912 рік, редакційний комітет, першу скрипку в якому грала Л. М. Старицька-Черняхівська, відмовився її прийняти і М. Гехтер вирішив припинити свою участь у журналі. Втручання М. Грушевського вирішенню цього конфлікту не допомогло.

В 1913–1914 рр. М. Гехтер співробітничав з „Радою” та російськомовними виданнями Києва. Його листування з М. Грушевським, вірогідно, припинилося наприкінці 1912 року.

Таким чином, період 1907–1913 рр. був найважливішим у житті М. Гехтера. Він же виявився і найбільш освітленим з загального погляду на його біографію. Ні до цього часу, ні після не маємо такої кількості даних про його діяльність. В своїх споминах він помістив розділ під заголовком “Що залишається?”. Як можемо бачити, не так вже й мало. Хоча нам нічого не відомо про те, де М. Гехтер перебував протягом першої світової війни, української революції 1917–1920-х рр., і те, як він опинився на еміграції, маємо свідчення того, що й протягом цього часу він не стояв на узбіччі подій, що відбувалися з українським народом. Так, за часів Директорії М. Гехтер був начальником інформаційного

відділу Надзвичайної дипломатичної місії в Данії, секретарем посольства УНР в Німеччині. Під час свого перебування в Чехії був редактором часописів “Prager Presse” і “Slavische Rundschau”. М. Гехтер також співробітничав з Ю. Сірим в його пражських проєктах. Перебував під час II Світової війни в глибокому підпіллі. Помер у 1947 році в Празі, там же і похований.

Зібравши під однією обкладинкою спомини М. Гехтера та його листи до М. Грушевського, ми прагнули подати читачеві загальну картину українського життя в Києві в 1907–1914 рр. очима одного з діячів, яких не прийнято вказувати в числі провідників українського національно-визвольного руху. Та М. Гехтер до них загалом і не належав. Проте саме без таких невтомних працівників пера був би неможливим розвиток української преси і української справи в цілому. Життя і діяльність таких діячів, як М. Гехтер, допомагають краще познайомитися з історією становлення української преси, отримати більше інформації про її видавців та провідних публіцистів. Гадаємо, що маловідомі, а більше невідомі, матеріали знадобляться дослідникам історії української преси у з'ясуванні місця співробітників української преси в боротьбі за національну свободу і незалежність, тим більше, що імена більшості з них наразі широкій спільноті невідомі.

Пропоновані увазі читачів спогади є рукописом, який зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України в Києві, в особовому фонді М. Гехтера (ф. 4383, спр. 3). Спогади являють собою частину оригінального тексту, яка починається з пункту “XII. Старосвітські поміщики”.

Нижче ми публікуємо всі листи М. Гехтера до М. Грушевського, що зберігаються у ф. 1235 ЦДІАК України в Києві. Добірка нараховує 23 одиниці (18 листів + 2 поштові картки + 3 візитки). Всі листи є автографами з окремими помітками М. Грушевського.

При підготовці спогадів М. Гехтера та його листів до М. Грушевського до друку, було використано методика відомого українського грушевськознавця Ігоря Гирича¹⁴. Всі листи М. Гехтера до М. Гру-

¹⁴ Гирич І., Ляхощкий В. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX–XX ст.: Методичні рекомендації // Серія “Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика”. Вип. 38. – К., 2000. – 48 с.

шевського є автографами. 16 листів датовано автором, дату 6 листів встановлено за їх змістом і подано в квадратних дужках, не датовано 1 лист. В текстах листів максимально збережено особливості мови автора та його правопису. Назви згадуваних у листах періодичних видань, публікацій тощо приведені у відповідності до авторського тексту. Усі розшифровки текстових скорочень, окрім загально прийнятих, подаються в квадратних дужках. Авторські підкреслення в текстах листів подаються курсивом. Пунктуація мінімально наближена до сучасної і відповідає тій, що вжита автором. Аналогічний підхід було застосовано при підготовці до друку вказаних спогадів М. Гехтера.

Спогади М. Гехтера про перебування в Києві в 1906–1914 рр.

XII. Старосвітські поміщики.

Хоч тюрма моїх часів і була установою досить ідилічною, – вже незабаром по моїм виході відносини змінились, і вартовий застрелив в'язня, що був висунув ноги крізь ґрати, – а проте здоровля вона мені зіпсувала. Головно голодівка у Василькові зруйнувала мені шлунок, і я тепер мучився з ним безнастанно. Харчування по дешевих їдальнях тільки погіршувало справу. Поїхав я був до Василькова на кілька тижнів, щоб там поправитись: мовляли, чим поранився, тим і лічись – але єдина користь од цієї подорожі була та, що я там познайомився з незвичайно розумною бабою, в якій я наняв помешкання. Баба була проста міщанка й жила з того, що шила каптурі й продавала їх на базарі. Але розум мала такий, що я перед нею все стидався. Бувало що не скаже, то все це була або яка мудра сентенція або влучна приповідка. Такої людини з таким ясним, глибоким, образотворчим розумом і світоглядом я вже більше в своїм житті не стрічав. Та це була користь моральна, а матеріально я весь час живився чорним хлібом і молоком, так що я до Києва повернувся такий самий хорий, як звідти виїхав.

Тут на моїм обрії з'явилась монументальна постать Віри Тимофіївни¹, й це мене врятувало. Віра Тимофіївна була подругою, цебто невінчаною дружиною Максима Стратоновича Синицького²,

¹ Гоц Віра Тимофіївна (?) – цивільна дружина Максима Синицького.

² Синицький Максим Стратонович (1880-?) – адвокат, адміністратор “Ради” та Українського клубу, фундатор українського клубу “Родина”.

тодішнього адміністратора “Ради”. Обоє були наче модерним виданням гоголівських старосвітських поміщиків. Він – маленький, кругленький, незвичайно лагідної вдачі, терпеливий до безконечности, повний зрозуміння до людських слабостей. Вона – вдвоє більша від нього ростом, буйного темпераменту, чудесна господиня, доброго серця, повна матірньої любові до безпомічних дорослих дітей. Властиво це була досить нерівна пара, бо вона була цілком неосвічена жінка й своїм нахилом до істеричних сцен часто викликала немилі ситуації, а він був сином священика, вже кінчав університет, і мав перед собою добру кар’єру. Але якось вони й пасували один до другого: чи то їх звязував спільний нахил до доброї кухні, чи була це з боку Максима Стратоновича вдячність за те, що Віра Тимофіївна підтримувала його під час його студій – коротко, вони так чи сяк зносились, і їх домівка була в порівнянні з іншими зразком затишности й що називається “повною чашею”.

Віра Тимофіївна мусіла свого часу бути дуже гарною жінкою. Оповідали про неї, що вона була простою сільською дівчиною, коли через її село проїздив відділ війська на чолі з підполковником Гоцом. Підполковник побачив сільську красуню, з першого погляду до неї закохався, спитав, де вона живе, переспав в її хаті, а незабаром її посватав. Так звичайна селянка стала дружиною, а за короткий час і незалежною вдовою підполковника з чималою як на ті часи пенсією. Очевидно, щоб не втрачати пенсію, вона не квапилась повінчатись із Максимом Стратоновичем, але й без вінчання всі їх уважали за чоловіка й жінку, бо товариські звичаї й поняття в українських освічених колах тоді вже були такі ліберальні, що ніхто в цім нічого лихого не бачив.

От до цієї Віри Тимофіївни я й упросився на харчі. Максим Стратонович якось раз запросив мене до себе на обід, а Віра Тимофіївна так мене нагодувала, що я вже давно не почував себе таким ситим і здоровим, як на тім обіді. Тоді я став їй докучати, щоб вона мене взяла на обід на стало, тим більше, що вона вже мала одного “столовника” – якогось Митрофана Михайловича Вроченського³, справжнього “Митрофанушку”, як його змалював Фонвізін у своїм

³ Вроченський Митрофан Михайлович (?) – квартирант Синицьких.

“Недорослі”. Це був генеральський синок, очевидно ще спадщина з числа знайомих покійного чоловіка Віри Тимофіївни, страшенний п'яниця, гультай, але разом з тим людина смирна й тиха. Обоє з ним панькались як з дитиною, хоч в його вже сивина в бороді проступала, часами Максим Стратонович мусів уночі вставати, щоб визволити Митрофанушку з якої-небудь п'яної афери, іноді мусів за ним їздити аж за Дніпро чи в який-небудь далекий поліційний участок! Але такі вже це були добрі люде: кому вони раз відкрили своє серце, той міг себе там почувати як у Бога за дверми.

Довго Віра Тимофіївна не згоджувалась прийняти мене на харчі, але нарешті мусіла згодитись. Відтоді і я почував себе як у Бога за дверми. Здоров'я моє поправилось, і кілька літ підряд ми четверо ставили наче одну родину, хоч не було, здається, на світі чотирьох людей, які менше підходили б одне до одного, як ми. Усі нерівності й дисонанси вирівнював і виглажував Максим Стратонович з його незмінною лагідністю, безконечною терпеливістю та діяльною добротою.

Найтяжче було впоратись із Вірою Тимофіївною, коли ми бувало мали на обід – печене поросся. Господині певне знають ту кулінарну таємницю, що пороссячу шкірку треба поливати горілкою, щоб вона була добре підпечена й потім хрумтіла під зубами. Отож Віра Тимофіївна, поливаючи поросся, не забувала й себе, так що під кінець, коли вже треба було подавати на стіл, і Віра Тимофіївна і поросся бували так рясно “политі” горілкою, що катастрофа ставала неминучою. І справді: раптом одчинялись двері з кухні до їдальні, хуртовиною вривалась Віра Тимофіївна з печеним пороссям на полумиску, полумисок із грукотом ставився на стіл – а Віра Тимофіївна вибухала плачем, бігла до опочивальні й замикалась там на ключ... Максим Стратонович не тратив рівноваги, спокійно країв поросся, ми випивали по чарці й хвилини десять нишком їли. Потім він уставав, ішов до дверей опочивальні й починав перпрактакції. За хвилину двері відчинялись, Максим Стратонович переступав поріг, двері знов зачинялись, і ми з Митрофанушкою тільки й чули, як Максим Стратонович повторює: “Ну, Віро Тимофіївно! Ну, Віро Тимофіївно!”, а Віра Тимофіївна хлипає все тихше й тихше.

Незабаром Максим Стратонович на вшпиньках виходив з опочивальні (“Спить!”), і ми погідно кінчали обід.

У тім самім дворі, де жив Синицький – для історії зберігаю цю адресу: Бульварно-Кудрявська 7⁴ – жив також пізніший член директорії Андрій Гаврилович Макаренко⁵ з дружиною. Часами вони заходили до Віри Тимофіївни на шклянку чаю, завязувалась розмова, та коли б нам тоді яка циганка була наворожила, що ми через п'ятнадцять літ стрінемось у віденським готелі Майсль унд Шаден, він як член Високої Директорії, а я як пресовий шеф Данської місії Української держави, то ми одноставно порадили б тій циганці, щоб вона занялась яким-небудь иншим ремеслом, бо ворожити вона очевидно не вміє.

У Віри Тимофіївни я також уперше побачив Михайла Грушевського⁶.

XIII. Грушевський.

У редакції “Ради”⁷ ситуація тимчасом склалась так: з виходом Петлюри вийшов останній офіційний представник с.-д. партії, так що газета знов стояла лише на одній нозі. Концепція Е. Х. Чикаленка⁸ (далі називатиму його коротко “паном”) полягала в тім, щоб “Рада” була органом яко-мога ширшої громадської коаліції, коли ж це не було б можливим, то принаймі органом двох груп: одної правої та одної лівої, чи одної буржуазної та одної соціалістичної. Група Грінченка⁹ не приходила в увагу, бо з нею “пан” мав лихий досвід ще з

⁴ Бульварно-Кудрявська, вул. – сучасна вул. Воровського.

⁵ Макаренко Андрій Гаврилович (1885-1963) – політичний діяч, за гетьманату директор департаменту в міністерстві залізниць, член Директорії УНР.

⁶ Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) – видатний український історик і громадсько-політичний діяч, голова Центральної Ради, професор львівського університету, голова НТШ у Львові та УНТ в Києві, видавець всеукраїнського журналу “Літературно-Науковий Вістник” та популярних тижневиків “Село” та “Засів”.

⁷ “Рада” – щоденна газета політична, економічна і літературна. Виходила в Києві в 1906-1914 рр. Видавцем був Є. Чикаленко, редакторами – М. Павловський, Ф. П. Матушевський та А. В. Ніковський.

⁸ Чикаленко Євген Харлапович (1861-1929) – землевласник, меценат української преси, видавець “Громадської думки” та “Ради”.

⁹ Грінченко Борис Дмитрович (1863-1910) – письменник, вчений, педагог, громадський діяч. Автор словника української мови, опонент М. Грушевського. До його групи входили С. Єфремов, М. Загірня, Ф. Матушевський і т. д.

часів “Громадської Думки”¹⁰. Тепер одпала й група соціальних демократів. Треба було шукати нових союзників, щоб відбудувати втрачену рівновагу.

Таким природним союзником був Михайло Грушевський, який саме під кінець 1907-го року був переніс частину своєї діяльності до Києва. Групи Грушевський ніякої за собою не мав, що-найбільше кількох близьких співробітників, як от Іван Джиджора¹¹, Михайло Лозинський¹², Юрій Тищенко (Сірий)¹³. Але за ним стояв його особистий авторитет по обидва боки Збруча, його організаційний хист, не в останній мірі його великий маєток. Це був союзник незвичайно цінний, і його близька участь у видаванні “Ради” була б для газети дуже солідною підпорою.

По довгих довірочних розмовах, про які ми, менша братія, очевидно нічого не знали, відбулись прилюдні сходи, на яких союз між “Радою” та Грушевським був урочисто припечатаний. Сталось це в домівці Синицького та Віри Тимофіївни, а саме при зустрічі Нового Року. У двох тісних кімнатках зібралось усе, що було видатного в тодішнім українським Києві: Грушевський, Чикаленко, Єфремов¹⁴, Матушевський¹⁵, Лисенко¹⁶, всі члени редакції “Ради”, Лозин-

¹⁰ “Громадська думка” – щоденна політична, економічна та літературна газета. Виходила в Києві в 1905–1906 рр. Редактори-видавці – В. М. Леонтович, Ф. П. Матушевський та Є. Х. Чикаленко.

¹¹ Джиджора Іван (1880-1919) – історик, громадський діяч і публіцист, учень М. Грушевського, співробітник його видань. Як публіцист друкувався в “Ділі” та ЛНВ. Дійсний член НТШ.

¹² Лозинський Михайло Михайлович (1880-1937) – політичний діяч, публіцист. Довголітній співробітник і співредактор львівської газети “Діло”.

¹³ Тищенко (Сірий) Юрій Пилипович (1880-1953) – видатний громадсько-політичний діяч, публіцист, видавець. Керуючий справами М. Грушевського в Києві, в тому числі завідуючий виданням ЛНВ, “Села” та “Засіву”.

¹⁴ Єфремов Сергій Олександрович (1876-1939) – український літературознавець, публіцист, співробітник “Громадської Думки”, ЛНВ, “Ради”. Автор історії української літератури, опонент М. Грушевського.

¹⁵ Матушевський Федір Павлович (1869-1919) – видатний громадський і політичний діяч, публіцист, один з основних співробітників газети “Рада”.

¹⁶ Лисенко Микола Віталійович (1842-1912) – визначний український композитор, етнограф музики, громадський діяч, засновник Українського клубу в Києві.

ський і Джиджора від “Літ[ературно]-Наук[ового] Вістника”¹⁷, коли не помиляюсь, то був і Винниченко, який не поривав особистих звязків ні з “паном”, ні з “Радою”. Промов не було, бо сходини були чисто-товариські, але кожен відчував, що діється щось особливе, що він є свідком і учасником якоїсь історичної події. Не треба й казати, що Віра Тимофіївна показала на цім вечорі свій куховарський і господарський хист із найкращого боку. Особливо мариновані грибки й томати, якими вона нас тоді почастувала, не одному з нас запали глибоко в пам’ять. Таких господинь вже тепер немає!

Зараз по новім році в “Раді” повіяв новий вітер. Сам Грушевський дав блискучу низку статей “За український маслак” на тему Холмщини, за яку саме тоді сварилися у Державній Думі москалі з поляками. У редакції з’явилися нові люди: Микола Залізник¹⁸, Лозинський, Джиджора. Чи не з почину Грушевського навязано також тісніші звязки з поляками української орієнтації, зпоміж яких незабаром вибився на чільне місце Вячеслав Липинський¹⁹. Можу сказати з добрим сумлінням, що цей рік, властиво перша його половина, належить до найкращих доб в історії “Ради”. Для мене особисто ця доба була високою публіцистичною школою, бо майже що-дня я знаходив у “Раді” гідні наслідування зразки, на яких можна було вчитись.

Як Грушевський дав своїх людей до “Ради”, так він взяв людей із “Ради” до свого “Літ.-Наук. Вістника”, до “Записок Наук[ового] Т-ва ім. Шевченка”²⁰, до наприкінці того року заснованих “Студій з

¹⁷ “Літературно-Науковий Вістник” (1898-1939, Львів-Київ) – літературно-науковий і суспільно-політичний журнал. В 1907-1914 рр. виходив у Києві під загальним проводом М. С. Грушевського. Останній був його видавцем і фактичним редактором.

¹⁸ Залізник Микола Кіндратович (1888-1950) – український публіцист, політичний і громадський діяч. Співробітник ЛНВ.

¹⁹ Липинський Вячеслав (1882-1931) – історик, політичний діяч і публіцист. Дійсний член НТШ. Ряд його статей опубліковано на сторінках ЛНВ.

²⁰ “Записки НТШ” – головне видання НТШ, присвячене різним ділянкам українознавства. Виходять з 1892 р. у Львові (тт. 1-155). З 1948 р. виходили на еміграції. За редакторства М. Грушевського (1895-1913 рр.) “ЗНТШ” стали високого рівня науковим періодичним журналом.

поля суспільних наук і статистики”²¹. Він бо розумів справу культурної співпраці й виміни сил між Галичиною та Придніпрянщиною дуже широко. Для нього участь у “Раді” не була якоюсь ізольованою працею, а лише кільцем у ретязі загальної, на всі українські простори й підприємства закроєної культурної акції. Тому він запросив Єфремова писати внутрішні огляди в “ЛНВ”, тому він заохочував мене, Порша²², Садовського²³ та ще де-кого писати рецензії та господарські студії до того ж “ЛНВ.”, до “Записок”, “Студій” і т. д. Тому він нарешті подбав про те, щоб “Діло”²⁴ мало в Києві свого постійного кореспондента, причім вибір редакції, очевидно не без його впливу, впав на мене.

Та вже по кількох місяцях цієї “згоди в сімействі” щось почало розладжуватись. Першим “застрайкував” Єфремов: написавши кілька оглядів до “Вістника”, він відмовився від дальшої праці. Грушевський запросив на його місце Матушевського, але й той написав два-три огляди й більше не схотів. Рівночасно з редакції “Ради” один за другим повиходили співробітники, що були там зявилися у звязку з “ерою Грушевського”. Лозинський вернувся до Галичини, Джиджора перестав ходити до редакції. Маленькі ці події відбувались одна за другою, майже непомітно, але кінець-кінцем і сліпий мусів побачити, що діється щось загадкове й для загального добра не зовсім корисне.

Я тоді жив на Паньківській ч. 4, навскіс проти старого, тоді ще малого дому Грушевського. Одного осіннього пополудні, було це мабуть у вересні, приходить до мене Сірий і каже, що Грушевський

²¹ “Студії з поля суспільних наук та статистики” – видання НТШ, його статистичної комісії (1909–1938 рр.) Всього вийшло 5 томів. В першому випуску М. Грушевський опублікував свою статтю “Наше видавництво”; запрошував до участі М. Гехтера та ін.

²² Порш Микола Володимирович (1879–1944) – громадсько-політичний діяч, вчений-економіст. Співробітник ЛНВ.

²³ Садовський Валентин Васильович (1886–1947) – український есдек, член ЦК, економіст і юрист. Співробітничав у ЛНВ.

²⁴ “Діло” – львівська щоденна газета, що видавалася в 1880–1939 рр. М. Гехтер був київським кореспондентом цього видання, де друкувався під псевдонімом Обсерватор.

хоче зі мною говорити. Я зараз вибрався й застав Грушевського на порозі його дому, вже одягненого як на прохід.

“Ходім”, каже, “поговоримо йдучи”.

Взяв мене під руку й повів наперед нагору до університету, а потім Володимирською й Трьохсвятительською аж до Царського саду, так що наша прогулька тривала добрих дві години. По дорозі він мені по кількох вступних реченнях одразу сказав, чого від мене хоче: щоб я перебрав внутрішні огляди в “ЛНВістнику”.

Мене ця пропозиція заскочила – й злякала. Як, писати огляди по таких знаменитих публіцистах, як Єфремов та Матушевський? Та ще й в ЛНВістнику, цім найстаршим, найкращім і найсоліднішим українським журналі? Та мені, мало відомому, молодому, починаючому журналістові? Я щиро виложив Грушевському свої сумніви, але він мене заспокоїв, що мовляв не боги горшки ліплять, що він мені pomoже. Про Єфремова й Матушевського я не хотів дуже допитуватись, чому вони далі не пишуть, але Грушевський сам мені пояснив – правда, дуже загально, – що співпраця з ними була дуже тяжка, бо вони індивідуалісти, не вмінють підпорядковуватись інтересам і потребам цілого, всюди хотять головувати, на покуті сидіти, всюди переслідують інтереси своєї групи й свого напряму, не шанують чужих переконань і т. д.

Довго я пручався, бо крім річевих сумнівів, мав ще те побоювання, що Єфремов та Матушевський, які до мене дуже прихильно ставились, може візьмуть за зле моє “страйколомство” й будуть на мене гніватись. Але й тут Грушевський мене заспокоїв, кажучи, що розійшовся з ними по-приятельськи, що ніякого ні “страйку”, ні “страйколомства” тут нема. Скінчилось тим, що я згодився, а в найближчій книжці “ЛНВ” вже з'явився мій черговий огляд.

XIV. Між “Радою” та “ЛНВістником”.

Настала для мене пора великої праці. Вже перед тим я писав у “Раді” досить багато, і бували дні, коли мої писання заповняли майже половину газети. Тепер я мав у “Раді” відділ, за який діставав 30 рублів місячно, і мусів за це що-дня заповняти приблизно півтори друковані шпальти, цеб-то рядків 150–200. Але за 30 рублів місячно

тяжко було прожити, хоч життя, загалом кажучи, було в Києві дешеве. Крім того “Рада” при своїм невеликім обсягу все-таки потрібувала щодня багато матеріалу, а більш відомі співробітники як Єфремов, Матушевський, Піснячевський²⁵ працювали нерегулярно й часом цілими місяцями не писали нічого.

До того ж я був молодий, повний сил і бойового духу, до кожного питання хотілось зайняти своє становище й висловити свою думку. Так воно сталось якось само собою, що я крім свого відділу писав передовиці, статті за передовою, великі фейлетони, на літературні теми, огляди журналів, театральні й музичні рецензії. Коли переглянути річники “Ради” за 1908–1913 роки, я певний, що мого матеріалу там буде найбільше.

Мимоходом зауважу, що збагатити на цій праці все-таки не було можна. Колись, за часів “Громадської Думки” та в перших тижнях “Ради”, платили там за рядок 5 копійок гонорару. Але цих щасливих часів я вже не застав. За моїх часів платили за рядок 3 копійки, а хто мав відділ, тому платили по копійці за рядок. Виймковий гонорар платили тільки Винниченкові²⁶, Олесеви²⁷ та ще, здається, Єфремову, але про останнього сказати це напевне не можу. А що я від р. 1908 майже без перерви мав який-небудь відділ, чи то “З газет та журналів”, чи “Державну Думу”, чи “По Росії”, чи “По Україні”, то діставав за статті по копійці за рядок. Треба було отже написати тисячі й тисячі рядків, щоб при кінці місяця одержати хоч кілька десятків рублів. Але здебільшого рублі витрачались ще задовго перед кінцем місяця, й за сім літ моєї напруженої журналістичної праці в “Ради” мені так і не пощастило ні разу поїхати в Крим, на Кавказ чи на довшу подорож по Україні, не кажучи вже про подорож закордон.

²⁵ Піснячевський Віктор (1883–1933) – громадський діяч, журналіст і лікар, брав участь в організації української фракції в І Думі. Кореспондент “Ради” та ЛНВ.

²⁶ Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – письменник і публіцист. Активний борець із віджилою суспільною мораллю, засновник видавництва “Дзвін”, активний співробітник ЛНВ, голова Директорії.

²⁷ Олесь (Кандиба) Олександр Іванович (1878–1942) – видатний український поет. Співробітник ЛНВ, “Ради”, “Рідного краю”, “Української Хати”, “Села”. Голова редакційного комітету ЛНВ (1912–1913 рр.)

Вистачало на покій, їжу, одержу й на те, щоб часом увечері піти куди-небудь або в неділю поїхати в Боярку чи в Святошин до знайомих – а про більше можна було тільки мріяти.

Праця для “Вістника” була що до обсягу не така велика, але більше відповідальна й марудна. Огляди, статті й рецензії для “Вістника” писались *sub specias aeternitatis*, отже треба було й матеріял збирати пильніше й опрацьовувати його глибше. А що я з самого початку звернув головну свою увагу на питання господарські, бо інстинктом відчув, що господарство поруч культури є головною основою народнього життя, то працювати доводилось особливо багато, бо й ділянка ця була мало розроблена й техніка цієї справи особливо складна. Читач, бувало, тільки глипне на мою статистичну таблицю й читає далі, а мені доводилось цілі ночі висижувати, поки я мав усі обрахунки в порядку.

Згадаю й тут про матеріяльні умови співробітництва в “ЛНВ.”, бо це ж причиною до історії української журналістики. “Вістник” сталої платні не платив навіть постійним співробітникам, а лише авторський гонорар від аркуша чи від сторінки. За аркуш платилось 16 рублів, а за сторінку по карбованцю, байдуже, чи над цею сторінкою треба було працювати годину чи день. Мій заробіток був у “Вістнику” невеликий, найбільше рублів 15 у місяць. Але я цінив дуже високо честь бути співробітником найкращого українського журналу, й це мене примиряло і з малим заробітком і з великими зусиллями, які треба було покладати на випрацьовування призначених для нього статей.

Під оглядом редакційним праця у “Вістнику” була незвичайно легка й приємна. Статті передавалися Сіромю (Ю. Тищенко), й автор вже більше не мав з ними ніякого клопоту. Грушевський часом писав мені записочки, а то й довші листи, але мова в них була не про написане, а про те, що варто було б написати. Ніколи я від нього не чув дрібничкової критики, ніколи він не чіплявся до слів, не впадав у менторський тон, не намагався “впливати”, “вчити”. Він давав мені повну волю й що до вибору тем і що до форми, а коли мав яке своє бажання, то висловлював його в делікатній, м’якій, товариській формі. За довгі роки моєї співпраці з ним він ні разу не дав мені відчуття ріжниць в соціяльнім положенні, в освіті, у віку, а все поводився зі

мною як рівний з рівним. Звідси до інтимности було звичайно дуже далеко, належна дистанція все залишалась – але інакше не могло й не повинно було бути.

Не така приємна була редакційна атмосфера в “Раді”. Головним редактором був Мефодій Іванович Павловський²⁸, освітою ветеринарний лікар, людина незла, але обмежена. У журналістиці він був дитиною, й навчитись від нього не можна було нічого. На рукописи він дивився формально: чи дрібно чи чітко написано, чи довго чи коротко. “Дрібно написано – не піде”, це був один з його афоризмів. Мої рукописи йому подобались, бо були й чіткі й не дуже довгі. Але “правив” він їх немилосердно, й правив цілком механічно: там одріже голову, там утне хвоста, там викреслить кілька речень із середини.

“Мефодію Івановичу!” благаю бувало. “Та це ж виходить нісенітниця! Нема ніякого звязку між початком і кінцем!”

“Нічого”, відповідає спокійно. “Читач сам догадається. А Ви мусите знати, що над Вами є редактор, інакше страх Божий забудете. Та й чого б я тут сидів, коли б статті йшли до друкарні неправлені?”

Проти такої залізної логіки нічого не можна було вдіяти, а апеляції на рішення “Мехтода” не було ніякої.

Ширший розгляд, ніж у Павловського, був у Чикаленка, який майже що-дня заходив до редакції. Це був чоловік світовий, бувалий, “пан”. Але він у дрібні редакційні справи засадничо не вмішувався, полишивши їх раз назавжди Павловському. Він вже мав свій гіркий досвід із начальними редакторами й знав, що з ними недобре вишні їсти. З Грінченком він не вжився, з Єфремовим також, навіть найлагідніший Матушевський по короткім часі зрікся цього уряду, тому Чикаленко особливо дорожив Павловським і старався не дражнити його дрібними причіпками. Але ціну йому він знав. Не раз бувало він мені казав, бачучи, як я вишліфовую яке-небудь речення:

“Гембллой, гембллой, а я прийду та сокирою поправлю”.

До нас, “меншої братії”, Чикаленко ставився якось не то звисока, не то байдужо. Заходив до великої кімнати, де сиділи “на відділах”

²⁸ Павловський Мефодій Іванович (1877-1957) – журналіст, діяч кооперативного руху. Багатолітній редактор газети “Рада”.

Квасницький²⁹, Пахаревський³⁰, Кузьминський³¹, Галевич³², я або хто інший, похапцем вітався й зникав у маленькій кімнатці головного редактора, де сходились матадори: Єфремов, Матушевський, Модест Левицький³³. Там вони могли сидіти годинами й про щось балакати, але про що – цього ми, цеб-то ті, хто газету фактично робили, ніколи не знали. Коли бувало кого з нас кликали до тої кімнатки, то все або за чимсь неприємним або на хвилинку, так що й сісти там не доводилось. А коли пан уряди-годи пускався з ким-небудь із нас у розмову, то справа здебільшого зводилась на критику мови, але критику аподиктичну, без доказів і без практичних порад.

Мені особисто він усе допікав тим, що в мене “книжка мова”. Цей докір тільки непотрібно драгував, бо не був нічим обґрунтований і не вказував шлях до поліпшення. Тільки багато пізніше, пройшовши кілька справжніх журналістичних шкіл, особливо німецьку, я зрозумів і побачив, що “пан” мав рацію. Замість сердитись на нього я йому тепер вдячний за його критику, але його педагогічна метода все-таки нічого не була варта.

XV. Товариське життя.

Осередків українського товариського життя було тоді в Києві кілька. Головним із них від року 1908-го зробився Український Клуб³⁴ на Великій Володимирській 42. Помешкання він мав гарне й

²⁹ Квасницький (Трейман) Юхим Олександрович (?) – публіцист. Працював відділоводом і коректором в “Громадській думці” та “Раді”. Співробітник ЛНВ (1907 р.)

³⁰ Пахаревський Леонід Андрійович (1883–?) – письменник, перекладач. Співпрацював з ЛНВ, “Радою”. Під впливом дружини перейшов до російського письменства.

³¹ Кузьминський (Кузьмин) Євген (1871–?) – історик мистецтва і критик у Києві. Заарештований більшовиками в Києві в 1933 р., подальша доля невідома.

³² Галевич Валентин Олександрович (?) – український публіцист, редактор. Один з офіційних редакторів “Ради”, дописувач господарського відділу “Села”.

³³ Левицький Модест Пилипович (1866-1932) – лікар, громадський діяч, письменник і публіцист. Співробітник ЛНВ.

³⁴ Український Клуб – українська науково-просвітня установа. Діяла в Києві в 1908–1912 рр. Голова клубу: М. В. Лисенко.

простірне – велику салю, кілька менших затишних сальонів, чималу їдальню. Господарем був незмінний Максим Стратонович, а господинею також незмінна Віра Тимофіївна, так що кожен почував себе як удома.

Головними днями в Клубі були субота та неділя. У суботу ввечері звичайно влаштовувались танці, на які сходились найгарніші дівчата з цілого Києва, навіть неукраїнки, а в неділю впоряджались концерти. Коли з почину Грушевського повстало Українське Наукове Товариство у Києві³⁵, то публичні засідання цього Товариства відбувались також у Клубі в неділю перед обідом. Таким чином у Клубі можна було від суботи до неділі ввечері побачити всіх українців, що або жили в Києві або туди наїздили. Одні ходили на танці, другі на засідання, треті на концерти, а хто ходив на всі ці влаштовання, той бачив усіх.

Душею танцювальних вечорів були Максим Стратонович і Віра Тимофіївна, душею концертів – М. В. Лисенко, а душею наукових досліджень, само собою розуміється, Грушевський. Довкола них купчили свої гуртки. Довкола Грушевського – Орест Левицький³⁶, Каманін³⁷, Науменко³⁸, Олена Пчілка³⁹, проф. Перетц⁴⁰, проф. де ла Барт⁴¹, у перших часах Іван Джиджора. Лисенко завсідги був оточений учнями та ученицями його школи, горнулись до нього також артисти та артист-

³⁵ Українське Наукове Товариство в Києві – українське наукове товариство, засноване в Києві в 1908 р. за ініціативою М. С. Грушевського.

³⁶ Левицький Орест Іванович (1848–1922) – український історик, письменник, публіцист.

³⁷ Каманін Іван (1850–1921) – архівіст-дослідник, постійний співробітник “Киевской Старини”.

³⁸ Науменко Володимир (1852–1919) – громадський і педагогічний діяч, літературознавець, етнограф. Редактор “Киевской Старини”, член УНТ у Києві.

³⁹ Пчілка (Косач) Олена Петрівна (1849–1930) – письменниця, редактор, видавець. Сестра М. Драгоманова, матір Л. Українки. Редактор і видавець часопису “Рідний край”, член УНТ у Києві.

⁴⁰ Перетц Володимир (1870–1935) – філолог, історик української та російської літератури, голова філологічної секції УНТ в Києві.

⁴¹ Де ла Бардт Федір (?) – історик, професор Київського університету.

ки театру Садовського⁴² на чолі з незабутнім Колею Вільшанським⁴³, а часами в його концертах брали участь навіть українські сили з міської опери, прим. пані Воронець⁴⁴, бас Цесевич⁴⁵, пізніше Запорожець⁴⁶. До його тіснішого гуртка належали також професорки його школи М. М. Старицька⁴⁷ та Л. М. Старицька-Черняхівська⁴⁸. А до оточення господаря та господині Клубу належала молодь, менш і більш дозріла.

Без пересади можна сказати, що Клуб відіграв дуже велику роль у вихованні цілого покоління української молоді. Це було єдине прилюдне місце, де говорилося виключно по-українськи, дівчата приходили сюди переважно в українським народнім убранні, тут можна було почути український науковий виклад, українську музику, українську деклямацію, у виконанні як середніх сил, так і корифеїв, тут можна було побачити цілу галерію українських типів, як європейського, так і мальовничого, декоративного робу. Серед останніх визначався насамперед О. Бородай⁴⁹, праобраз Винниченкового “щирого”. Високий, сивий, з довгими козацькими вусами, завсігди у вишиваній сорочці, він на студентів просто наганяв страх своїм переслідуванням “кацапської одежі”. Декоративними українцями були також були вже згаданий Коля Вільшанський і сам Микола Карпович Садовський. А з другого боку молодь бачила коректних

⁴² Садовський (Тобілевич) Микола Карпович (1856-1933) – актор, режисер і громадський діяч, корифей українського побутового театру.

⁴³ Вільшанський Микола (1880–1917) – актор побутового театру, переважно в трупі М. К. Садовського.

⁴⁴ Воронець-Монтвид Катерина (1878–1955) – співачка (сопрано). В 1900-х рр. на перших ролях в оперних театрах Одеси, Харкова, Києва.

⁴⁵ Цесевич Платон (1879–1958) – співак-бас родом з Білорусі. З 1904 р. соліст Харківської опери, 1907–1915 рр. – Одеса, Харків, Київ.

⁴⁶ Запорожець Олексій (1854–1923) – актор-резонер, працював у трупі М. К. Садовського.

⁴⁷ Старицька Марія Михайлівна (1865–1930) – акторка, режисер і педагог, дочка Михайла і Софії Старицьких, сестра Л. М. Старицької-Черняхівської.

⁴⁸ Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – українська письменниця, публіцист. Професорка музичної школи В. Лисенка. Співробітниця ЛНВ, член редакційного комітету ЛНВ (1912–1914 рр.)

⁴⁹ Бородай Олександр (1844–1914) – інженер, громадський діяч, фольклорист, етнограф, знавець кобзарського мистецтва.

європейців різних відтінків. Було кого слухати, на кого дивитись і від кого вчитись.

Тісніший гурток, до якого я сам належав, більше-менше складався з постійних співробітників “Ради” й “Вістника”. До нього входили секретар “Ради” В. Королів⁵⁰, Л. Пахаревський, О. Олесь, Ю. Сірий, Д. Дорошенко⁵¹, М. Синицький та їх дами. Та гурток не був замкненим, і до нього часом приєднувались і нелітератори. Іноді до нашого столу приходили й старші громадяне, особливо наймиліший доктор Галін⁵², О. О. Русов⁵³, а то й сам Лисенко. Бавились ми до пізньої ночі, й наш стіл завжди був останнім, що по офіційальнім закритті Клубу ще довго залишався обсадженим.

Другим осередком товариського життя були “панські понеділки”, себ-то товариські сходи в домівці Е. Х. Чикаленка на Маріїнсько-Благовіщенській⁵⁴ 56. Це було замкнене товариство, приходить сюди можна було лише на особисте запрошення господаря. Тут бували й люде, що до Клубу з тої чи іншої причини не вчащали, напр. О. К. Саксаганський⁵⁵, Винниченко, Єфремов. Найцікавіший момент цих понеділків наставав тоді, коли “пан” читав уривки зі свого “Щоденника”. Хто чув ці уривки й потім читав надрукований щоденник, той не може не пожалкувати, що автор поробив стільки скорочень і змін. Незвичайною естетичною насолодою було почути українську пісню чи думу у виконанні Саксаганського в супроводі бандури – це мистецтво тепер навіки загинуло.

⁵⁰ Королів (Старий) Василь Костянтинович (1879-1943) – письменник, публіцист, громадський діяч.

⁵¹ Дорошенко Дмитро Іванович (1882-1951) – політичний діяч, історик, публіцист. Редактор часопису “Дніпрові хвилі”, співробітник ЛНВ.

⁵² Галін Мартирій (1856-1943) – доктор медицини, один із засновників УНТ в Києві, голова його природничо-лікарської, а згодом – медичної секції, голова термінологічної комісії.

⁵³ Русов Олександр Олександрович (1847-1915) – статист, етнограф, громадський діяч, публіцист.

⁵⁴ Маріїнсько-Благовіщенська, вул. – сучасна вулиця Саксаганського.

⁵⁵ Саксаганський (Тобілевич) Панас Карпович (1859-1940) – визначний актор і режисер школи М. Кропивницького, корифей українського побутового театру.

На понеділках бувало чимало народу, також молоді. Для останньої це була добра школа товариського виховання, тут вона бачила, як може й повинен свідомий українець улаштувати свою приватну домівку, коли засоби йому це дозволяють, тут тепла домашня атмосфера ставала приступною й тому, хто звичайно жив в одній найманій кімнаті, часом навіть удвох чи втрох, і не знав іншої страви та іншого комфорту, крім тих, які знаходив у студентській чи ресторанній їдальні.

Та найкращими, найсердечнішими, навіки незабутніми залишилися у моїй пам'яті вечори й ночі, проведені в товаристві М. С. Грушевського в грузинським винним льоху Бабунідзе й Долаберідзе на Хрещатику 42. Коли бувало Сірій переказував од Михайла Сергієвича, що сьогодні ввечері там зійдемося, то це для мене була наче вістка з раю. Льох був звичайнісінький: тісний, низький, голі столи, бочки замість стільців, наївні малювали на стінах. Але приходив Грушевський – і кавказький “погребок” ставав казковою печерою. На столі з'являлось кахетинське вино, від якого червоніють уста й зуби, хоч воно нефарбоване, незабаром перед кожним шкварчав шашлик з молодого баранця, завязувалась щира товариська розмова, зникали ріжниці, кожен міг одверто висловитись і бути певний, що його слово буде вислухано так само уважно, як слово самого Грушевського.

Я не дивуюсь, що в 1917-м році вся українська молодь пішла за Грушевським. Він умів її причаровувати, вмів затирати границю між собою та нею, й виходило це зовсім природно, без найменшого зусилля з його боку, без “дипломатії” та акторства. Та й старші люде не могли встояти проти цього його особистого шарму. Коли бувало в наших вечорах у Бабунідзе і Долаберідзе брав участь Чикаленко – особистих зв'язків Грушевський із ним не поривав, хоч громадську працю вони провадили кожен на власну руку, – то й він виходив із своєї звичайної резерви, ставав говірким, жартовливим, природним. А що вже до інших учасників цих на жаль не дуже численних вечорів – здебільшого це були Сірій, Олесь та я, часом Королів, іноді Павловський, – то вони себе мусіли почувати мов у самім небі. Принаймі я себе так почував.

Прегарні були літні ранки, коли ми йшли додому з цих сходин. Над Київом займалась перша рання заграва, місто ще спало, а ми

ще обмінювались останніми думками з Грушевським. Здавалось, що цілий світ належить нам, що нема для нас нічого неможливого, душа вже була вщерть повна... Все минуло, тільки спомин залишився, але цей спомин я не проміняю за найвищі блага в світі.

Ще одним товариським осередком була Боярка, невелике містечко серед соснових лісів під Києвом. Там жили стало Матушевські – пані Матушевська⁵⁶ була там лікаркою, – літом там жили на дачі Дорошенки. У неділю та в свята й там збиралось чимало українців, переважно літературних кругів. Широка гостинність Віри Олександрівни та “янгольська” доброта Федора Павловича Матушевських були тим цементом, що об'єднував досить пестре товариство, яке в них збиралось.

XVI. “Село”⁵⁷, “Засів”⁵⁸, “Українська Хата”⁵⁹

Невсипуща, кипуча енергія Грушевського не могла вдовольнитись тим, що в Києві виходив “ЛНВістник”. Навіть коли поруч із Вістником почали виходити Записки Укр[аїнського] Наук[ового] Т-ва в Києві⁶⁰, часописний програм Мих[айла] Сергієвича не був цілком вичерпаний. “Записки” звертались до фахових учених, “Вістник” до високо освічених, вибагливих читачів, “Рада” до пересічного інтелегента, а що робилось для народу, для селянина-хлібороба? Олена

⁵⁶ Матушевська Віра Олександрівна (1874–1937) (в дівочтві Попова) – лікар, громадська діячка. Дружина Ф. П. Матушевського.

⁵⁷ “Село” (1909–1911) – перша селянська суспільно-політична газета. Видавалася в Києві М. Грушевським. Основними співробітниками були М. Шаповал, М. Гехтер, Ю. Сірій та М. Грушевський.

⁵⁸ “Засів” (1911–1912) – українська щотижнева селянська газета для селян і робітників, всього вийшло 65 номерів. Видавцями були М. Грушевський і Ю. Сірій.

⁵⁹ “Українська Хата” (1909–1914) – популярний літературно-науковий, громадський та економічний ілюстрований місячник. Редактором був М. Шаповал, адміністратором – П. Богацький, видавцем – О. Бойко (харківський інженер).

⁶⁰ Записки Українського Наукового Товариства в Києві – науковий журнал, що редагувався відомими українськими вченими: М. С. Грушевським, В. М. Перетцом, М. П. Василенком та ін. Виходили в Києві в 1908–1914 рр.

Пчілка, правда, видавала на Полтавщині свій “Рідний Край”⁶¹, а Юліян Волошиновський⁶² видавав на Поділлі “Світову зірницю”⁶³, але обидва ці часописи, хоч і популярно писані, були надихані реакційним духом і приносили читачам більше шкоди, ніж користи.

Крім цих загальних міркувань були ще міркування особисті, які спонукнули Грушевського заложити “Село” – популярну тижневу газету для селянства. Йому хотілось ближче притягнути до активної журналістичної праці свого брата Олександра Сергієвича⁶⁴ та свого мужа довірря у всіх господарських і редакційних справах Юрія Сірого. Думав він мабуть і проте, що в популярній селянській газеті зможуть писати молодші, літературно менш здібні співробітники, які до “Вістника” не надавались.

По заснуванні “Села” стало в Києві одним журналістичним осередком більше, а для мене – одним верстатом праці більше. Головною моєю функцією в “Селі” було складати тижневу хроніку. Поодинокі звістки не сміли бути довші, ніж 3-4 рядки, а деякі були ще коротші, бо треба було щадити місце, якого в газеті було небагато. По якимсь часі я так опанував цю працю, що умудрявся на однім стовпці подавати яких 15-20 звісток, які в цілості робили вражіння акту обвинувачення проти царської влади. Моя хроніка не була безбарвною збіркою різних відомостей, вона мала фізіономію, релеф, а разом із тим до неї не можна було причепитись, бо в ній стояли самі перевірені факти, взяті зі щоденної преси.

Та хронікою моя співпраця в “Селі” не обмежувалась. Часами я там писав передовиці й інші причинки, а в другім річнику я надрукував низку статей про селянські заробітки, які потім вийшли окремою книжкою у видавництві “Лан”. Коли уряд даліше видавання “Села” заборонив, на його місце почав по якійсь перерві виходити “Засів” із таким самим програмом та складом співробітників.

⁶¹ “Рідний край” – часопис політичний, літературний і науковий. Видавався в Полтаві, Києві та Гадячі в 1905-1916 рр. Видавцем і редактором київського періоду була О. Пчілка.

⁶² Волошиновський Юліян (?) – видавець часопису “Світова Зірниця”, що виходив у Могилеві-Подільському в 1907-1913 рр.

⁶³ “Світова зірниця” – селянська газета, редактором-видавцем якої був Ю. Волошиновський. Виходила в 1906-1913 рр. в Могилеві-Подільському.

Бажання Грушевського притягнути до популярної селянської газети ширший круг співробітників справді здійснилось. Між иншим, діяльним співробітником став Микита Юхимович Шаповал⁶⁵, якого я при цій нагоді ближче пізнав. Коли Шаповал оснував “Українську Хату”, він запросив мене до співробітництва й надрукував кілька моїх довших статей, у тім числі “Опера й драма”⁶⁶, “Вибір національності”⁶⁷ то-що.

Шаповал був безперечно людиною як на українські відносини видатною, але бракувало йому витриманости, послідовности й широти. У той час як Петлюра далеко виходив поза межі своєї партії, так сказати переростав її рямці, то Шаповал за деревами своєї партії не бачив національного, всенародного лісу. Але й тут він не був послідовний, бо коли партійність йому особисто ставала на перешкоді, він без вагання відсував її на бік. При всім тім він був великим ідеалістом, принаймі в тих часах, цурався компромісів і був готовий вивести зі своїх переконань – чи з того, що він за переконання вважав – найрішучіші консеквенції.

Йому я завдячую кілька цікавих знайомостей. Був це насамперед його тесть, протоєрей у Прилуці, людина зовсім не попівських поглядів і звичок. Уперше я його побачив у Києві – в Шато де флер⁶⁸, забавовім місці, де духовній особі зовсім не личило бути. Звідти ми

⁶⁴ Грушевський Олександр Сергійович (1877–1939) – український літературознавець, архівіст, громадський діяч. Брат М. Грушевського, співробітник його друкованих органів. Завідував українським видавництвом “Лан”.

⁶⁵ Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч. Співробітник ЛНВ і “Села”. Видавець “Української Хати”, засновник української сільськогосподарської академії в Подєбрадах.

⁶⁶ “Опера й драма” – стаття М. Гехтера, вміщена на сторінках “Української Хати”, в якій він критикував український театр за його відсталість і кон’юнктурність (Українська Хата. – 1910. – Кн. 3. – С. 180–188; Кн. 5. – С. 320–331; Кн. 6. – С. 387–395).

⁶⁷ “Вибір національності” – стаття М. Гехтера, опублікована М. Шаповалом в “Українській Хаті” в 1913 році.

⁶⁸ Шато де флер (Замок квітів) – Частина колишнього Царського саду (нині – територія стадіону “Динамо”). Розважальний заклад, відкритий у 1863 р. французьким підприємцем.

пішли разом вечеряти, при цім розговорились і трохи заприятинились. При однім із слідуєчих побачень він мене запросив до себе в гості, й на Великдень р. 1910-го я до нього поїхав разом із Шаповалом. Ця великодня ніч назавжди залишилась у моїй памяті, бо лягли ми спати, коли в природі ще панувала зима, а коли прокинулись і вийшли на двір, кругом зеленіла й буяла радісна весна. Це чудо воскресення природи протягом одної короткої весняної ночі мало в собі щось містичне й мимоволі звязувалось в уяві з великою містерією воскресення Христового.

По великоднім обіді позіздились і посходились старосвітські батюшки й матушки з цілої околиці, бо Шаповалів тесть був блаженним, отже до певної міри начальством для інших священників. Одна попадає, що недавно овдовіла, все бідкалась і кожному розповідала, від чого помер її чоловік. “Поверіте-лі, отець Іван”, казала вона до мого сусіда: “у мого покойного мужа бил пуп, как вот етіє два кулака!” І показувала свої два складені п'ястуки. У такім самім дусі була вся решта товариства. Відріжнялась тільки одна пані, що прийшла зі своїм малим хлопцем. Як мені сказали, була це розведена чи розлучена дружина М. К. Садовського, яка походила зі священничої родини й жила в другій половині дому, що належав тестеві Шаповала. Це була справжня дама, з якою можна було поговорити й відвести душу.

Очевидно, що й Шаповалів тесть почував себе дуже нещасливим у цім старосвітським товаристві. Звідси його часті подорожі до Києва, його відвідини таких місць, як Шато де флер або Купецький сад⁶⁹ (ясна річ, у цивільнім одягу). У певнім дусі впливав на нього мабуть і Шаповал. Кінець-кінцем він не витримав вічного розладдя між своїм внутрішнім світом і зовнішнім оточенням, скинув рясю і поїхав десь у Сибір на посаду шкільного інспектора.

Другою цікавою людиною, з якою я познайомився дякуючи Шаповалові, був харківський українець Бойко⁷⁰, меценат “Української Хати”. На похороні Грінченка на Байковім цвинтарі підійшов до

⁶⁹ Купецький сад – місце відпочинку киян поблизу Купецького зібрання (сучасна філармонія).

⁷⁰ Бойко Олександр (?) – харківський інженер, меценат “Української Хати”.

мене Шаповал і запросив мене до готелю Континенталь, де мало зійтись “кілька співробітників Української Хати”. Вже самий сальон у Континенталі, найкращім і найдорожчим готелі в Києві, зробив на мене глибоке вражіння: такого люк்சусу я ще не бачив. А тут прийшов Бойко, молодий, гарний, годований пан, елегантно одягнений, з дорогими перстнями на пальцях – зовсім не такий, як наші мішкуваті пани в Києві. Видно було, що чоловік має багато грошей, що любить і вміє їх витрачати.

Стіл гнувся від наїджів і напиктів. Крім Шаповала, Бойка й мене був ще Павло Богацький⁷¹, адміністратор “Української Хати”, й ще хтось із близьких співробітників. Помянули Грінченка, а потім заговорили про журнал. Пляни були майже гльобальні. Бойко на все згоджувався, знати було, що має до Шаповала велику пошану. Засиділись, як водиться, до пізньої ночі, а потім я вже Бойка більше не бачив. Чув тільки, що Шаповал усе більше “поглибляв” цю приязнь і з успіхом використав її для “Української Хати”. Шкода, що пам'ять цього мецената якось забулась: може й він заслуговує, щоб йому була присвячена ширша згадка в історії української журналістики.

XVII. Конфлікти з урядом

Активною політикою я не займався від самого початку моєї журналістичної діяльності, бо ніколи не вмів і тепер не вмію служити двом богам. Останній мій політичний “виступ” відбувся десь у літі 1907-го року в Ніжині, куди мене була послала с[оціаль]-д[емократична] організація поговорити з робітниками тамтешньої цукроварні, які саме тоді страйкували. Від того часу я до організації фактично перестав належати, хоч особистих зносин із колишніми товаришами не переривав, а до иншого політичного угруповання не відчував потреби приступати, бо діяльність журналіста заповняла весь мій час і всі мої думки.

Тим не менше попечительне начальство не спускало з мене недрімуючого ока й мало мене в свіденції. Уперше воно мене вшанувало своєю увагою на провесні 1908-го року. Одної ночі я побачив перед

⁷¹ Богацький Павло Олександрович (1883–1962) – журналіст, літературознавець і критик. Редактор і адміністратор “Української Хати”, співробітник українських часописів Києва.

своїм ліжком кількох панків в одностроях і в цивільнім убранні. Трус тривав недовго, бо кімнатка була малесенька й “ефектив” я мав небагато. Забрали кілька книжок і листів, списали протокол і сказали на другий день прийти в “охранное отделение” на Великій Житомирській. Прийшов. Допит цілий час крутився довкола знайденого в мене листа з запросинами прибути на ювілейний зїзд “Просвіти”⁷² у Львові. Я доводив, що львівська “Просвіта” є чисто-культурною організацією і з політикою нічого спільного не має (У Києві тоді ще легально існувала своя “Просвіта”), а жандармський підполковник, який мене допитував, усе намагався витягнути з мене щось компромітуюче. Нарешті я його, здається, переконав, і він звернувся до мене з несподіваною пропозицією:

“Знаєте, що? От Ви мені розяснили розділ між українськими політичними й неполітичними організаціями, сам бачу, що одні шкідливі, а другі ні. То чи не згодилися б Ви написати для нас такий меморандум, щоб ми знали, кого чіпати, а кому дати спокій?”

Я подякував за честь і послався на те, що до інформаторів “охранки” суспільство звичайно приточує одну не дуже почесну назву, яку б я нерадо носив. Зрештою він не настоював на своїй пропозиції, й справа на тім скінчилась.

Дальші конфлікти були вже чисто-літературного характеру. Насамперед це були конфлікти посередні, поскільки за мої статті штрафували “Раду”. У цім відношенні я був співробітник дуже дорогий, бо за мої статті “Рада” заплатила найбільше штрафів. Як я вже не старався писати обережно, а все хоч раз, хоч двічі на рік “пан” мусів заплатити за мої писання канцелярії губернатора 200, 300, а то й 500 карбованців. “Пан” ніколи мені з цього докору не робив, тільки поглядав на мене якимось сумно, але я почував себе препогано, наче навмисне провинився. З одним із таких штрафів у мене звязаний трагікомічний спомин.

Було це в літі 1909-го року, коли я написав статтю “Білі негри”, за яку “Рада” заплатила 500 карбованців штрафу. Стаття була про

⁷² “Просвіта” – назва українських громадських товариств для масового поширення освіти і національної свідомості серед народу, що існували на українських землях з кінця 1860-х до 1939 рр. Першу “Просвіту” засновано в Львові в 1868 р.

робітників на бурякових плантаціях, які справді визискувались нелюдським способом і жили гірше безсловесної худоби. В основі лежав зібраний мною автентичний матеріал, приступитись до нього судовою дорогою було неможливо, отож губернатор адміністраційною дорогою покарав газету найвищою грошевою карою. Було це якраз перед Зеленими Святами, на які я був запрошений до знайомих у Переяславі. На пароплаві я зайшов подивитись до каюти другої кляси, де застав кількох панків у жвавій розмові. Раптом я почув слова “Рада”, “білі негри”. Я насторожив вуха. От, думаю, почую нарешті, як мене люде хвалять за мої писання. Коли тут один із панків як закричить: “Я б його, того стрикуліста, що отце написав, власними руками на дрібні шматки роздер би!”

“Авже ж, авже ж”, підхопили інші. “Це ж нечувана безличність піджувати на нас темних мужиків, та ще мовою, яку вони добре знають! Для таких людей каторги мало!”

Чим-дуж я дав тягу з каюти й більше туди не заглядав.

Штрафували за мене й “Село” й “Засів”, навіть за хроніку, яку я “тенденційно” підбирав. Тенденція справді була, бо ціла наша праця була одною-однісінькою тенденцією – інакше не варто було б і працювати.

Безпосередні конфлікти почались тоді, коли я став відповідальним редактором “Літ[ературно]-Наук[ового] Вістника”. Уряд відповідального редактора не належав у царській Росії до найприємніших: чоловік ніколи не знав, що буде надруковано, бо фактичним редактором був хто інший, а відповідати перед судом мусів за все, й відповідати своєю шкірою. Але відповідальним редактором “Вістника” був кілька літ сам Грушевський, і коли ця функція стала його гнітити, й до мене раз прийшов Сірий і від імени Грушевського спитав, чи не згодився б я на якийсь час перебрати цю функцію на себе, то я почував своїм моральним обов'язком дати на це згоду. Коли Грушевський цей тягар ніс і не ремствував, то мушу також я, один із найблизчих його співробітників, без ремства якийсь час його нести.

Та як тільки я став відповідальним редактором, так зразу й почались процеси. Зпочатку мене притягли до судової відповідальности за “богохульство й блюзнірство”, а знайшли цей страшний злочин в

якімсь оповіданні о. Юрія Кміта⁷³. Прокуратор вирвав з оповідання кілька поодиноких місць, які справді звучали небезпечно, але в звязку з цілим контекстом справа, розуміється, виглядала цілком невинно. На суді мій оборонець прочитав цілий той розділ у російським перекладі, до того ж ми дістали офіційальне посвідчення, що автор є греко-католицьким священником, отже було б гротескним підозрівати його в бажанні доконати злочин “богохульства й блюзнірства”. Суд побачив, що прокуратор переборщив, і звільнив мене від вини й кари.

Гірше скінчився другий процес, цим разом вже “за підбурювання одної кляси населення проти другої”, отже по славнозвісній 129-й статті. В оповіданні “Брати”⁷⁴, якого авторкою була покійна О’Конор-Вілінська⁷⁵, один із героїв хвалився, яку він запальну промову тримав перед робітниками. Тенденція оповідання була та, що клясова боротьба нічого не варта, що навіть найзапальніші промови ні до чого не ведуть, але промова сама по собі, вирвана з цілого контексту, робила сильне вражіння. Знов довелось шляхом перекладу цілого розділу переконати суд, що авторка переслідує протилежну ціль, ніж та, яку їй прокурор ставить у вину, й знов судова палата згодилась з обороною й звільнила мене від вини й кари. Та прокуратор оскаржив присуд, справа пішла на другий розгляд до Петербурга в сенат, там я оборонця не мав – і дістав три місяці в’язниці.

На щастя був 1912-й рік, коли святкувалось 300-ліття царського дому Романових. Загально було відомо, що з нагоди ювілею буде амністія, особливо за пресові й літературні злочини. Треба було отже так крутитись, щоб не сісти в тюрму перед маніфестом. Але якраз за два тижні перед маніфестом поліція мене повідомила, що присуд набрав законної сили й що я мушу “сідати”. Побіг я до Сірого, а той, знаючи російські звичаї ліпше ніж я, дав мені 10 рублів і порадив дійти до “приватного порозуміння” з поліційним урядником, що

⁷³ Кміт Юрій (1872-1944) – український греко-католицький священник, письменник, автор проповідей, оповідань з бойківського життя.

⁷⁴ Оповідання мало назву “Сотрудник”.

⁷⁵ О’Коннор-Вілінська Валерія Олександрівна (1867-1930) – письменниця і жіноча діячка, член Центральної Ради. Друкувалася в “Сяйві”, ЛНВ, “Новій Україні”.

прийде мене відпровадити в тюрму. На другий день прийшов урядник, спокійно взяв 10 рублів і сказав потім на поліції, що не застав мене вдома. А мені строго наказав, щоб я до оголошення не виходив з хати. Так я й просидів дома 14 днів, а там вийшов маніфест, і я був урятований.

По кількох дальших пригодах я нарешті сказав собі, що чесно виконав свій моральний обов'язок і можу передати уряд відповідального редактора кому іншому. Остання моя близка зустріч із царською владою була вже цілком приємна. Сталось це у зв'язку з закриттям Українського Клубу та заснуванням клубу “Родина”⁷⁶, який мав перебрати його майно й діяльність. Фундаторами нового клубу були М. С. Синицький та я. У той день, коли статут “Родини” розглядався в “губернським по ділам о союзах і обществах присутствіі”, Синицький не мав часу піти в те присутствіє, то пішов туди я. Статут розглядався у відсутности фундаторів, а коли засідання скінчилось, вийшов до мене секретар і сказав, що статут затверджено, тільки треба в нім переробити такі й такі дрібні зміни. Ми сіли з ним, щоб ці зміни вписати, а тут вийшов віце-губернатор, що головував у присутствіі, й доброзичливо сказав:

“Пішіте, пішіте, сейчас утвердім і ето... Родіна – да, ето хорошо, ето патріотічно... А то Українскій Клуб – да ето пахло сепаратизмом!”

Так ми читали “Родина”, а вони читали “Родіна”, й дякуючи цій маленькій різниці у вимові справа українського клубу була врятована. Під цєю новою назвою клуб існував ще до початку світової війни, коли разом з іншими українськими установами й підприємствами загинув.

XVIII. “Родинні” конфлікти

Було нас тоді небагато, жили ми скупчено на малім просторі, знали один друго́го як власну кешеню. У таких умовах не тільки в нас, але й скрізь буйно цвітуть недоброзичливість, заздрість, пересаджена вражливість і виникаюча з цього сварливість. Коли

⁷⁶ “Родина” – український культурний заклад, що прийшов на зміну Українському клубу після його закриття царською адміністрацією в 1912 р. Його фундаторами виступили М. Синицький та М. Гехтер.

згадую тепер ті часи, то можу ствердити, що в нашій середовищі ці явища спостерігались навіть рідше, ніж де-інде, напр. тепер на еміграції. Тут коли стрічаються троє українців, то двоє з них напевне втопили б один другого в ложці води, тоді як передвоєнна київська доба такого загострення відносин не знала. Проте й тоді ми не були ні янголами, ні святими, й конфлікти в нашій малій літературній родині виникали-таки частенько.

Із моїх особистих конфліктів згадаю тільки ті, що полишили який-небудь слід у письменстві. Не можу похвалитись, щоб про мене хто надрукував такого переперченого листа, як Садовський про Петлюру⁷⁷, але свого часу й мені довелось проковтнути чимало друкованої лайки, хоч і не такої ядерної. Початок зробив Грицько Чупринка⁷⁸, зрештою мій найліпший приятель, який раз-ураз чекав на мене перед порталом “Ради”, щоб “позичити” в мене 20 чи 30 чи 50 копійок – вище він мою капіталістичну силу, очевидно, не розцінював. Весною 1909-го року він надрукував у віденській “Чорній Раді” сатиру на нас, радян, яку навожу тут у цілості:

Радяне

(на мотив “ой нуте, косарі”)

Як на улиці Підвальній
У будинку нумер шостий
При газеті радикальній
Єсть письменники не прості, –
Ой нуте, писарі,
Палерові крамарі!
Корольов, Єфремов, Гехтер,
Все, як бачте, українці,
Та й із наших таки де-хто
Сиплють в юшку по крупинці.
Ой нуте, писарі,
Новомодні кухарі!
Як нові “бонавентури”
Ллють вони помий в “Раду”

⁷⁷ Петлюра Симон Васильович (1879–1926) – державний і політичний діяч, публіцист. Редактор соціал-демократичного тижневика “Слово” (1907–1909).

⁷⁸ Чупринка Григорій (1879–1921) – видатний український поет.

І замість літератури
Вносять сміття у громаду
Ой нуте, писарі,
Розгортайте буквари!
Про телиці й про корови
Пишуть там ветеринари,
І тлумачать часослови
Їх колеги-семинари,
Ой нуте, писарі,
Розгортайте псалтирі!
Наші хлопці семинари
На дзвіниці дуже дружні,
А пани ветеринари
На конюшні та на кузні
Ой нуте, дзвонарі,
Бийте разом: раз, два, три!

Зміст цього вірша був вже тридцять літ тому нерічевим, а тепер, коли історія поставила “Раду” на заслужене місце, нікому і в голову не прийде дивитись на діяльність радян Чупринчиними очима. Але тоді це боліло, хоч із другого боку це була для мене не аби-яка честь стояти поруч із Єфремовим: у такому товаристві не страшно було “лити помий” й “вносити сміття”.

Другим пасквилем ушанував мене “сам” Володимир Кирилович Винниченко, вивівши мене в карикатурному вигляді в комедії “Співочі товариства”⁷⁹. Там досталось “панові”, його дітям, усім радянам, але мені особливо. Та коли Чупринка зачепив мене без особистої вини супроти нього, то проти Винниченка я дуже провинився. Свого часу він ставився до мене цілком прихильно, але вже мій вихід із партії був для нього наче особистою образою, бо цим я немов би сказав, що не визнаю його проводу й не хочу бути його товаришем. Потім я допустився ще гіршої образи маєстату: надрукував у “Раді” досить гостру критику на його “Щаблі життя”⁸⁰. Я критикував драму,

⁷⁹ “Співочі товариства” – комедія В. Винниченка, спрямована проти “ста-рих” – співробітників часопису “Рада”. Вперше опублікована на сторінках ЛНВ (1911 р., кн. I).

⁸⁰ “Щаблі життя” – п’єса В. Винниченка, написана ним 1908 р.

а не Винниченка, твір, а не автора, але він ніколи не вмів розрізняти між річчю та особою, він завжди був суб'єктивним та егоцентричним. Замість відповісти на мою критику створенням кращої, сильнішої, більш продуманої драми, як це зробив би справді великий письменник, він відповів особистим пасквилем на мене й на ціле моє оточення, зачепивши по дорозі й людину, яка йому крім добра нічого не зробила. Я відповів на це тим, що дав згоду на видрукування "Співочих товариств" у "Літ[ературно]-Наук[овому] Вістнику", яко-го я тоді був відповідальним редактором.

Без грікоти, ба навіть з усміхом я згадую про третю сатиру, якої я удостоївся в "Українській Хаті" від колеги Сабалдира⁸¹. В оповіданні "Музикальний критик"⁸² він висміяв моє захоплення музикою, виставивши мене в найсмішнішій світлі. Сабалдир мав стільки природного хисту й такий запас здорового гумору, що не міг бути злим, коли б навіть хотів. Його сміх не завдавав болю, а веселив, приводив у добрий настрій, і я перший сміявся, коли прочитав його оповідання. Шкода, що цей чоловік був такий ледачий і так неохоче писав. У "Раді" він задовольнявся найскромнішою ролюю, аби лиш заробити кілька карбованців на продовження студій. Кожне оповідання доводилось витягати з нього мало не брахіяльною силою. Коли б не та його ледачість, українське письменство могло б похвалитись ще одним гумористом калібру Зоценка⁸³ або Остапа Вишні⁸⁴. Вже в совітсько-українській письменстві промайнуло імя Сабалдира як автора українських термінологічних словників. Коли це той самий, то добре, що його чудове знання мови хоч у такій формі пішло на користь українському письменству.

⁸¹ Сабалдир (псевд. Майорський) Павло (?) – письменник і журналіст, співробітник "Раді" з 1906 р. (фейлетоніст).

⁸² "Музикальний критик" – оповідання П. Майорського ("Українська Хата". – 1909. – Кн. 7-8. – С. 408–412).

⁸³ Зоценко Михайло (1895–1958) – український новеліст і сатирик, родом з Одеси. Висміював обставини і людей післяреволюційної доби і радянську систему.

⁸⁴ Вишня Остап – псевдонім Павла Губенка (1889–1956), гумориста. Походив з Полтавщини. З 1921 року працював в радянській пресі, переважно в газеті "Вісті ВУЦВК".

Останній літературний бій я вів із Л. М. Старицькою-Черняхівською з приводу моєї студії “Опера й драма” в “Укр[аїнській] Хаті”. Це був справжній двобій, ведений за всіма приписами мистецтва. Хоч ми й не дуже делікатно поводитись одне з другим, то все ж нам обом залежало на річі, а не на особі, обоє ми шукали правди, кожен своєю дорогою й своїм способом. Думки й постуляти, висловлені в тій полеміці, здається, ще й нині не втратили своєї пекучости для українського театру.

XIX. Що залишається?

Доля журналіста дуже близько нагадує долю оперового співака. Доки один пише, а другий співає – вони стоять в осередку громадської уваги, їх хвалять або лають, шанують або легковажать. А як тільки один перестав писати, а другий співати, від їх діяльності не лишається й сліду, бо газетний аркуш живе мало чим довше від співакового звуку: той живе кілька годин, той живе кілька секунд – яка різниця.

Та бувають різні співаки й різні журналісти. Такі співачки як Малібран, Енні Лінд, Фелія Литвин, такі співаки як Тамберлік, Карузо, Шаляпін⁸⁵ живуть довше, ніж триває їх властива співоча діяльність, бо вони показали своєму мистецтву нові шляхи, розширили його можливості, збільшили його засоби. Це само можна сказати про таких журналістів як Беннет, Стенлі, Рошфор, Норткліф, Сід, Керр: історія журналізму завжди буде на них посилатись як на винахідників нових шляхів добування, оброблення й поширення відомостей, як на творців нового стилю, як на основників могутности й впливу преси.

До українського журналіста такої світової мірки не можна прикладати, бо й сама українська преса ще не доросла до нинішнього рівня світової преси. А все ж і український журналіст, підсумовуючи висліди своєї праці, мусить себе спитати: що залишається? За сім літ свого співробітництва в “Раді”, “ЛНВістнику”, “Ділі”, “Селі”, “Засіві”, “Укр[аїнській] Хаті”, “Записках”, “Студіях” я писав,

⁸⁵ Шаляпін Федір Іванович (1873–1938) – видатний російський оперний співак.

скромно рахуючи, по 200 рядків денно, отже загалом написав тоді яких 400 тисяч рядків. Це все одне, що я б написав 30 книг по 250-300 сторін друку. Що це – самий зіпсований папір (“паперопсувателі”, мовляв Садовський) чи щось із тої купи друкованого паперу залишається?

Зосібна може й нічого не залишається, бо старих річників газет і журналів, поскільки вони переховуються в книгозбірнях та архівах, ніхто не читає, хіба часом загляне туди історик, шукаючи за якоюсь датою чи яким імям. А я сам не дбав про те, щоб збирати свої найкращі (чи найбільші) статті й друкувати з них книги, це я зробив у двох випадках, видавши “Сільську кооперацію”⁸⁶ з низки статей у “Раді” й “Селянські заробітки”⁸⁷ з низки статей у “Селі”. Та ефект моєї (як і цілої нашої) тодішньої праці лежить не на полі книгарським, а на полі культурно- й національно-історичнім. Коли дивитись на справу під цим загальним кутом, то певно щось залишається, може навіть досить багато.

Українська публіцистика років 1906–1914 мала завдання *просвітнянське*. Нинішній український читач національно вже настільки свідомий, що вимагає від своєї преси насамперед інформації: освітлення він вже їм дасть сам. Тодішній читач, принаймі в російській Україні, вимагав од своєї преси в першій мірі освітлення тих ефектів і подій, перед які його ставили життя й чужа преса. Це освітлення закладало основи національної свідомости, давало матеріал до створення національної ідеології, було тим цементом, що звязував поодинокі клітини народнього тіла в один організм. Що так буйно зійшло в році 1917, те посіяла українська преса в роках 1906–1914.

Чи я сам, чи ми самі мали тоді певно вироблену ідеологію, ясний програм? Ні! За сім літ праці я не памятаю ні одної редакційної наради, на якій хто-небудь посилювався б намітити напрямні нашої діяльності, дати нам якісь загальні директиви. Ми були полишені самі собі, один застосовувався до другого, кожен старався не дуже ухилиятись від якоїсь середньої, точніше не означеної лінії. Але та лінія існувала. Інстинк-

⁸⁶ “Сільська кооперація” – перша книга М. Гехтера (видана в Києві накладом Українсько-Руської Видавничої спілки в 1909 р.)

⁸⁷ “Селянські заробітки” – збірка статей М. Гехтера, вміщених на сторінках тижневика “Село”.

тивно, навпаки ми керувались у своїй роботі кількома основними засадами: треба будити національну свідомість, треба поглиблювати почуття окремішності між українським та великоруським народом, треба плекати кожен хоч і найдрібніший паросток української культури, треба зміцнювати почуття єдності українського народу без огляду на політичні кордони. І нарешті: треба готувати народні маси до великих подій і змін, які можуть і мусять настати.

Які саме будуть ті події й зміни, того ми, розуміється, не знали, бо не були пророками. Правду кажучи, ми навіть не мали ясно окреслених бажань і вимог що до майбутнього рішення українського питання та устрою майбутньої України. Усі ми були соціялістами, як того вимагала тогочасна мода, але не було серед нас ні одного, хто б сказав, як пізніше Мартос⁸⁸: “Коли Україна не буде така, як я хочу, то не треба мені ніякої”. Ми були робітниками, що закладали фундамент майбутньої України. Будували ми цей фундамент солідно й широко, а які будуть на цім фундаменті поставлені стіни, рівні чи гранчасті, яка буде баня, кругла, шпичаста чи плесковата, яка буде внутрішня оздоба, багата чи скромніша – це все ми полишали будучности.

Вибравши собі господарську ділянку головним полем діяльності, я особисто старався накреслити перед читачем образ України як самостійного господарського організму, що може й повинен існувати незалежно від інших, у першу чергу від Москвіщини. Під цим оглядом для мене й для моїх сучасників мала епохальне значіння моя стаття “Роля України в економічному житті Росії”, надрукована р. 1908 у “ЛНВістнику”. Тут я вперше поставив руба питання: Що було б, коли б Україна жила не як *частина* Росії, а існувала б *поруч* із нею? Потім я завів у “Раді” щоденний відділ “Економічне життя України”, де день за днем нотував дрібні факти, скільки на Україні зібрано чи вироблено того й того продукту, де знайдено той чи інший новий мінерал, як випали проби з заведенням тої чи іншої нової культури.

Це все привчало читача дивитись на Україну як на свою землю, на її господарство й природні багатства як на свої, а на її тогочасних господарів та визискувачів – як на чужинців і зайд. Це була пропа-

⁸⁸ Мартос Борис (1879–1964) – визначний український громадський і політичний діяч, кооператор і педагог, член НТШ. Член Української Центральної і Малої Ради.

ганда ділом і живим прикладом, пропаганда, яка краплина за краплиною просякала свідомість читача, будила думку й кликала до чину. Обчислити на кількість, що з того залишилось, звичайно не можна, але не можна й сказати, що це все був зіпсований папір. Щось-таки залишилось, і рік 1917-й це наочно показав.

Були зрештою також об'єктивні докази, що наша праця знаходила живий відгомін і несла овочі. Маю на увазі анкети між читачами, які впорядили редакції “Ради” та “Села”. Анкета “Ради” була особливо цікава, бо надійшло більше тисячі заповнених аркушів, деякі були дрібно списані й мали ціну правдивих людських документів. На жаль анкету занапали, бо пан чомусь зробив з неї політикум і не згоджувався, щоб її науково опрацювати й опублікувати. Анкетні аркуші брав то один, то другий із співробітників “почитати”, так вони мандрували з кешені до кешені, доки десь загубились. Більше щастя мала анкета “Села”. вона була менш цікава, ніж анкета “Ради”, бо відповіли на неї менш освічені й менш звиклі до писання читачі, також обсягом вона була менша, бо “Село” не мало стільки передплатників як “Рада”. Вона також мандрувала з кешені до кешені й мало не загубилась, але нарешті мені пощастило її врятувати, хоч вже бракувало кількох аркушів. Висліді мого опрацювання я опублікував в особливій статті в “ЛНВістнику”. Обидві ці анкети були свідомством, що читач живо відгукався не тільки на відверто висловлені думки й на те, що стояло між рядками. Не бракувало й критики й докорів, але величезна більшість відповідей промовляла про гаряче співчуття й глибоке розуміння до нашої праці. Зерно падало на вдячний ґрунт і несло сто- й тисячократний урожай.

Зовсім недавно я почув від одного земляка, що студіював колись у Петербурзі, що статті з “Ради” переписувались і ходили між студіюючою молоддю з рук до рук. Не скажу, щоб це були конче мої статті, але певно, що й мого тут меду капля єсть. Ще одна зустріч останніх днів переконала мене, що праця тих часів якийсь добрий слід полишила. Було це в ідальні Українського Жіночого Союзу⁸⁹,

⁸⁹ Український Жіночий Союз – громадсько-політичне, культурно-виховне й харитативне товариство, діяло у Відні в 1920-1938 рр. Головуючі: О. Залізник, А. Жук, С. Марітчак. Влаштував літературно-музичні вечірки, безплатні курси української мови, історії та мистецької творчості.

яку люде жартовливо, але несправедливо називають “Ужасом”. Сиділо нас за одним столом кілька знайомих і незнайомих, між иншим один дуже декоративний українець із Кубані, що довгий час працював на Закарпатті, а нині бідує в Празі. Балакали про се й те, кубанець говорив зі мною “як з простим чоловіком”, а потім спитав, як я називаюсь. Я сказав. Кубанець наче перемінівся. “Так Ви он хто! Та я ж Вас знаю ще з київських часів, коли я там студіював на політехніці й читав Ваші статті!” І почав перепрошувати, що говорив зі мною “як з простим чоловіком”, не знавши, що я “швець”. Скільки я його не переконував, що ніякої кривди він мені не зробив, він усе ніяк не міг заспокоїтись...

Усе це я кажу не для того, щоб себе хвалити, а для того, щоб себе оправдати що я не дурно їв український хліб. Остаточний вирок хай винесе нелицеприятний суддя – історія.

Листи М. Гехтера до М. Грушевського

1908

№ 1

25 квітня 1908 року

Високошановному п[анові] професорови М. С. Грушевському.

Вельмиповажаний Мих[айле] Сергієвичу!

Де-які обставини перешкодили мені виконати данне Вам слово – до половини апріля подати статтю “Нова течія”⁹⁰. Щиро прохаючи вибачити мені цю несподівану неаккуратність, я разом з тим беру на себе сміливість прохати не змінювати наміченого змісту шостої книжки “Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]” і в анонсі на 3 ст[орінці] обкладинки 5-ї книжки помістити мою статтю. Останню я *обовязково* приставлю в Редакцію “Л. Н. В.” на 7 день місяця мая, так що можна буде переглянути її й виправити.

З глибоким поважанням

М. Гехтер

Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 1.

№ 2

6 травня 1908 року

Високоповажаний Мих[айле] Сергієвичу!

Маю за честь оповістити Вас, що одночасно з сим я висилаю в редакцію Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника] вже цілком готовий рукопис моєї статі⁹¹.

⁹⁰ Вказана стаття в ЛНВ не публікувалася.

⁹¹ Стаття М. Гехтера “За синтезом” надрукована в VII кн. ЛНВ за 1908 рік.

Таким чином, ніяких перешкод з цього боку до надрукування статі в VI кн[ижці] Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника] немає.

З глибокою пошаною

М. Гехтер

б. V. 08

м. Яготин

Листовна картка – Открытое письмо

Львів (Lemberg)

ул. Понінського, ч[исло] 6

В[исоко]П[оважаному]Д[обродієви] професорови університету

М. С. Грушевському

В Австрію

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр.414. – Арк. Ззв, 3. Листівка.

№ 3

3 грудня 1908 року

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Само собою розуміть ся, що я згоджуюсь на Вашу ласкаву пропозицію⁹². Єдине, що мене трохи зупиняє, се – непевність у своїх силах. Чи вистачить мого розумового й інтелектуального багажу для виконання такої відповідальної ролі? Але моральною підпорою мені служитиме Ваша прихильність і Ваше довіре до мене. Раз Ви, що знаєте мої сили й здібности, вибрали мене з-серед інших, то хіба ж я можу вагатись? Зокрема, що до першого огляду, то я ще не знаю, як се в мене вийде. Зараз мені здаєть ся дуже трудним і майже неможливим дати огляд економічного життя *України* в звязку з оглядом громадського життя *Українців*. Але можливо, що в процесі роботи ся труднація як-небудь змягчиться, як що не усунеться цілком. У всякім разі, на 20 декабря огляд буде готовий, так що буде ще змога до виходу I книжки поправити те, що буде потрібно⁹³.

Наприкінці – хоча се й умовність – але дозвольте мені подякувати Вас за ту велику й ледве чи заслужену честь, що Ви мені зробили своєю пропозицією.

З глибокою пошаною

Максим Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 5-5зв.

⁹² Мова йде про те, що М. Грушевський запропонував М. Гехтеру вести огляди "По Україні" в ЛНВ.

⁹³ Огляд М. Гехтера "З українського життя" надруковано в II кн. ЛНВ за 1909 рік.

№ 4

[1908]

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Чи не могли б Ви видати мені на рахунок “будущих благ” 15 карб. авансу⁹⁴. Буду вельми вдячний.

Вибачте, що турбую Вас такими дрібницями. Як би не крайня потреба, не робив би сього.

З глибоким поважанням

М. Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 6.

1909

№ 5

19 березня 1909 року

Високоповажаний Мих[айле] Сергієвичу!

Дуже прохаю ласкаво призначити мені аудієнцію хвилин на 10–15 у п'ятницю або суботу для розмови як у справі біжучого огляду, так і деяких інших питань.

З повним поважанням

Максим Григорович
Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 16зв, 16. Візитка.

№ 6

[Квітень-травень 1909 року]

Високоповажаний Мих[айле] Сергієвичу!

Чи не могли б Ви мене ласкаво повідомити, чи рахуєте на мою яку-небудь працю на VI книгу “Л. Н. В.”⁹⁵ Огляд, звичайно, піде д. Смутка⁹⁶,

⁹⁴ М. Грушевський завжди задовольняв прохання М. Гехтера про аванс.

⁹⁵ VI кн. ЛНВ за 1909 рік не містить статей М. Гехтера.

⁹⁶ Смуток – псевдонім Стебницького Петра Януарійовича (1862–1923), українського громадського і політичного діяча, публіциста, співробітника ЛНВ. мова йде про огляд “З російсько-українського життя”.

але може знайшлося б 10–12 стрінок на яку-небудь економічну мою
статейку?

З поважаннем

М. Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 26.

№ 7

[Після 1 вересня 1909 року]

Високоповажаний Мих[айле] Сергієвичу!

На жаль, зараз ніяк не можу зайти. Може, ми б побачились увечері в
Редакції “Села”? З поваж[аннем]

Максим Григорович
Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 8зв, 8. Візитка.

№ 8

1909

Високошановний Мих[айле] Сергієвичу!

На превеликий жаль, мушу відмовитись від сьогоднішнього читання
докладу⁹⁷. Почуваю себе так зле, що не тільки читати або брати участь у
дебатах, але просто говорити не можу. Ще з ранку так-сяк, а ввечері –
висока температура, піт і т. д. Посилаю доклад: може знайдете слухним,
щоб його хтось інший прочитав. Вибачайте. З поваж[аннем]

Максим Григорович
Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 7зв, 7. Візитка.

1910

№ 9

16 лютого 1910 року

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Тисячу разів перепрошую Вас за самоправство, що я собі дозволив з
коректою моєї статі в II кн[ижці] ЛНВ⁹⁸. Власне, я дозволив собі – пови-

⁹⁷ Мова йде про один з рефератів, який М. Гехтер мав прочитати в Україн-
ському Клубі на вечері, присвяченому на честь 25-річчя літературної діяль-
ності М. Грушевського.

⁹⁸ Стаття М. Гехтера мала назву “З робітничого життя на Україні”.

правляти, де се, на мою думку, було конче необхідно, слова: “спілка”, “спілки” на “артіль”, “артілі” й т. д. Я тепер нездужаю й в філологічні дискусії вступати не можу. При особистім побаченні раз належне умовимось про економічну термінологію. Тепер вважаю своїм обов'язком перепросити Вас за сей свій вчинок і просити Вас не гніватись за се на мене. Повірьте, я вважав себе примушеним зробити се, бо інакше – я був певен у сьому – моя думка зосталася б не зрозумілою для тутешнього читача. З глибоким і щирим поважанням

М. Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 9.

№ 10

12 липня 1910 року

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Скорше, ніж я сподівав ся, настав той момент, коли я мушу скористуватись Вашою пропозицією, зробленою весною сього року. Річ у тім, що мені тепер “єдиновременно” потрібна дуже велика сума грошей – карбованців з 200 – не на гоїнне й не на якусь мандрівку для спочинку, а на задоволення одної невідкличної потреби⁹⁹. Дозволяючи собі просити Вас тепер про таку допомогу, вважаю своїм обов'язком підкреслити, що візьму сі гроші не в дар, а в позику, тільки виплачуватиму її досить довго – років два.

Для сього попрохаю написати Павлу Пилиповичу¹⁰⁰, щоб з кожної виплати, яка мені видаватиметь ся з Вашої контори, відчислялось 10 % на покриттє позики. Я з свого боку повідомлю про се Павла Пилиповича.

Як що Ви нічого не маєте ні проти задоволення мого прохання, ні проти мого способу виплати, – тоді не відмовте вислати вислати мені названу суму так скоро, як се тільки буде для Вас можливо. Коли ж задоволення мого прохання зустрине які-небудь перешкоди, тоді я також попрохав би повідомити мене про се.

Вибачте, що турбую Вас своїми приватними справами.

З щирим поважанням

М. Гехтер

⁹⁹ М. Грушевський пропонував М. Гехтеру взяти великий аванс у випадку нагальної потреби. Скорше за все, ця сума знадобилася М. Гехтеру для влаштування питань, пов'язаних з його одруженням.

¹⁰⁰ Павло Пилипович (Лавров) – київський псевдонім Ю. Тищенка (Сірого).

Р. С. Досі ще не приступав до статті про закон 9 ноября¹⁰¹. Як Вам відомо, ся тема тепер “табу”, й містити таку статтю – значить, свідомо йти на штраф. Подумайте над сим і повідоміть мене, чи писати статтю, чи відкласти її.

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 10-11.

№ 11

[липень 1910 року]

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Ваше розпорядженне – не писати огляду до VIII кн[ижки] Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника¹⁰² – прийшло тоді, коли огляд уже був готовий. Посилаю його отсе Вам, щоб Ви переглянули його й остаточно постановили, що з ним робити. На мою думку, його варто було б пустити, бо він написаний на сезонну тему, а коли затримати його до X книжки, то він перестарієть ся; опріч того, він дуже невеликий – усього на 8-9 сторінок, не більше. А зрештою, зробіть так, як на Вашу думку буде краще.

З щирим поважаннем

М. Гехтер.

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 15.

№ 12

2 вересня 1910 року

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Хочу Вам предложити одну маленьку реформу що до “Вістника”. Позаторік в-осени, пропонуючи мені вести огляди у “Вістнику”, Ви, наскільки памятаю, мали на увазі огляди звичайного журнального типу – себ-то періодичні сводки фактів внутрішнього українського життя за кожен місяць і посильне освітлення їх з погляду становища і завдань журналу. Тоді я відмовився писати такі огляди, маючи на те дві причини: 1) я боявся, що не вистачить фактичного матеріалу для щомісячних оглядів і 2) я не вважав себе досить компетентним, щоб висловлюватись – та ще від імени найбільш поважного органу – в справах і питаннях чисто-українських.

¹⁰¹ Стаття М. Гехтера “Закон 9 падолиста” надрукована в XI кн. ЛНВ за 1910 р.

¹⁰² Мова йде про статтю М. Гехтера “З українського життя: У царстві злиднів”.

Тепер обидві сі причини до певної міри потеряли свою силу. Матеріалу, як тепер бачу, вистачить. Коли набирається матеріал для щотижневих оглядів українського життя до “Села”, то для одного щомісячного огляду до “Вістника” вистачить напевне. Що до моєї некомпетентности, то в сей час справа також стоїть инакше, ніж два роки тому. Насамперед, я постарів на два роки, а за наших часів два роки по справедливості можна вважати за два десятиліття. Разом з тим, я ввійшов у курс української політики, придивився до нашого внутрішнього життя й бачу, що міг би й мав би моральне право висловлюватись у де-яких питаннях внутрішньої й зовнішньої української політики.

Тому прохав би Вас висловити свою думку в сій справі. Питаннь набралось і набирається багато. “Вістник” як центральний і найповажніший орган української громадської думки, не може й не повинен ухилитись від освітлення сих питань. Значить, такі огляди годилося б завести яко-мога скорше. З свого боку, я міг би зладити свій перший огляд до чергової (X) книжки¹⁰³. Числа 20-го його можна було б післати до Вас.

Обміркуйте, Михайле Сергієвичу, сю мою пропозицію й сповістіть мене про Вашу постанову. Мені було б приємніше, коли б Ви згодились зо мною, бо з сею думкою я вже ношу ся з пів-року й мені було б тяжко з нею розпрощати ся. Та коли Ви знайдете, що здійсненне її не на часі або що не мені можна доручати таку справу – тоді я без найменшого почуття назадовольнення особисто проти Вас зостанусь у “первобитном состоянні”.

З глибоким поважанням

М. Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 13-14.

№ 13

14 жовтня 1910 року

В[исоко]П[оважаному]Д[обродієві]
Мих[айлу] Серг[ієвичу] Грушевському
Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаючи Вам статтю про закон 9 падолиста на Україні, вважаю необхідним зауважити, що було б добре випустити її в сім році, поділивши її пополювині між книжками 11 і 12 “Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]”. До 11-ї книжки я маю дати огляд, але я волів би, щоб пішла половина сеї статі, бо як-раз буде місяць падолист, себ-то четверта річниця закону,

¹⁰³ Замість огляду в X кн. ЛНВ містилася стаття М. Гехтера “Лікарська замога українським робітникам”.

от і вийшло б як-раз добре. А другу половину можна було б пустити в 12-у книжку¹⁰⁴. Можна було б навіть пустити статі під заголовком “З українського життя”, бо чим вони менш українські, ніж статі про переселення, земства і т. и.? На всякий випадок я огляд пишу, але писатиму його так, щоб він не перестарів і тоді, коли б його довелось відкласти до нового року. Само собою розуміється, що наведені уваги ніякого імперативного характеру не мають – Ви цілком вільні робити, як Вам здасть ся найкращим, і будьте певні, що я без жадної неприємности для себе прийму Вашу постанову, яка б вона не була.

У всякім разі, прохав би звернути статтю до Київа яко-мога скорше, бо на неділю, 24 жовтня ст. ст., призначено засідання стат[истиче]-ск[ої] комісії¹⁰⁵, в яким маю її прочитати. Зрештою, коли не зможете звернути статтю до того часу, то я відложу читання до слідуячого засідання.

З глибоким поважаннем

М. Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 12-12зв.

1911

№ 14

14 квітня 1911 року

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Знов, як і торік, обставини змушують мене звернутись до Вашої прихильности й прохати Вас виклопотати мені яку-небудь субсидію в Науковім Товаристві¹⁰⁶. Суму полишаю до Вашої волі.

Тепер називаю вже річ її власним імем, бо не маю ніякої надії в близькім часі сплатити ту суму, що взяв торік, рівно як і ту суму, що прошу тепер. Тому й прошу субсидії¹⁰⁷, а не позички.

З глибоким до Вас поважаннем зістаю
готовий до послуг

М. Гехтер

¹⁰⁴ Стаття М. Гехтера “Закон 9 падолиста на Україні” вміщена, як він і пропонував, в XI і XII кн. ЛНВ за 1910 рік замість огляду.

¹⁰⁵ Мова йде про засідання статистичної комісії Українського Наукового Товариства в Києві, заснованого М. Грушевським в 1908 році.

¹⁰⁶ Мається на увазі НТШ у Львові.

¹⁰⁷ М. Грушевський виклопотав у 1911 році стипендію львівського НТШ для М. Гехтера як молодого літератора.

Дуже мені неприємно й прикро звертатись до Вас з таким проханням саме тепер, зараз після того, як за мою статтю оштрафовано “Засів” на 300 карб¹⁰⁸. Те ж збіговисько неприхильних обставин не від мене залежить.

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 17.

№ 15

19 квітня 1911 року

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Не з причини злої волі спізнився я з оглядом, а з причин незалежних від мене. Насамперед, я ввесь сей час слабую; ще зранку можу працювати, а з вечора – тільки через день, а то й через два. А я ж ще мушу робити й біжучу газетну роботу¹⁰⁹, щоб мати на щоденний прожиток. От через се я й спізнився.

Була ще й друга причина спізнення. Хотів я дати в статті повний огляд минулих свят у всіх пунктах держави, де тільки вони відбули ся. А до такої роботи можна було приступити лише 14-го березня, коли настав 4-й тиждень посту, під час якого всякі “зрілища” заборонені. Приступи я до огляду раніше – він був би неповний. А тепер можу сказати, що коли в статті й пропущено де-які пункти, в яких святковано пам'ять Ш[евченка], то може яких-небудь 2-3, не більше.

Що до розмірів статті, то й тут причиною не стільки моє бажання “витагувати сторінки”, скільки характер самого матеріалу. Я й так обмежував ся 2-3 фразами або й зовсім сухою згадкою там, де потрібні були сторінки (напр., описання свят у Москві, Петербурзі, Харькові, Полтаві, Кам'янці, Радзивілові й т. д.)

Дуже мені прикро, що Ви мені ставите в вину розмір і що хочете навіть розірвати статтю на 2 частини¹¹⁰. Розумію, що сього вимагають технічні обставини, але мені від того не легше.

Зрештою, за Вами ж лишається право скорочувати статті. Скоротить, будь ласка, й сю, викиньте те, що на Вашу думку непотрібне. Нічого не матиму проти сього.

¹⁰⁸ Мова йде про статтю “Державні доходи Росії”, вміщену в № 5 тижневика “Засів” за 1911 рік.

¹⁰⁹ М. Гехтер працював відділоводом в газеті “Рада”, що вимагало щоденної газетної роботи.

¹¹⁰ Статтю було вміщено в IV кн. ЛНВ за 1911 рік під назвою “З українського життя: Шевченківські дні”.

Вибачте, що досі не відповідав на Ваші листи. Я взагалі, як Вам відомо, не умію й не люблю писати листів. І тепер я хотів краще поїхати до Вас, ніж писати, але ніяк не міг дочекатись трамваю. Значить не судьба, – рішив я й написав сього листа, може теж недоладного, через мою незвичку до кореспонденції.

Прошу дуже сповістити мене, чи писати до V книги статтю про бавовняник¹¹¹. У мене, між иншим, трохи змінив ся плян її: волів би краще написати про всі потенціальні багатства України (на зразок статті, що лежить у запасі “Засіву”), ніж про один бавовняник. Се було б менше “скупно” для широкої публіки.

А втім, як буде краще на Вашу думку, так і зроблю.
З глибоким поважанням

М. Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 18-19.

№ 16

13 травня 1911 року

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Дякую за звістку, що мені призначено якусь суму. Мені тільки трохи дивно, що досі тих грошей мені не вислали. Відчуваю в них найгострійшу потребу, тому зважуюсь ще раз турбувати Вас, щоб попрохати довести до краю Вашу ласку й сказати, щоб мені вислали ті гроші як найскорше. Гадаю, що Виділови¹¹² однаково, коли вислати гроші, раніше чи пізніше, а для мене “промедленіє смерті подобно”.

З щирим поважанням

М. Гехтер

Почтовая карточка
Австрія. Галичина
Oesterreich. Galizien
Львів. Понінського, 6
ВПД, проф. М.С. Грушевський

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 20зв, 20. Листівка.

¹¹¹ Стаття М. Гехтера “Нова культура на Україні” вміщена в V кн. ЛНВ (1910).

¹¹² Мова йде про Виділ НТШ у Львові.

№ 17

1 червня 1911 року

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Знов зважуюсь турбувати Вас. Грошей, висланих, як Ви писали, 9 мая, і досі ще нема. А мені вони так потрібні, що й сказати не могу, як. Чи не можна вжити яких-небудь заходів, щоб гроші було дійсно переслано? Се ж щось чисто анекдотичне, щоб гроші йшли зі Львова до Київа без-конечно-довгий час.

Прохав би, коли можна, перевести гроші через банк. Кошти переводу беру на себе. Се все ж було б скорше.

Вибаchte мені за мою настирливість. Як бачите, обставини все складаються так, що мені раз-у-раз доводиться Вам докучати.

З глибоким поважанням

М. Гехтер

Почтовая карточка

Австрія. Галичина

Oesterreich. Galizien

Львів. Понінського, 6

В[исоко]п[оважаний] професор. Михайло Грушевський

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 2зв, 2. Листівка.

№ 18

[грудень 1911 року]

Високопов[ажаний]

Михайле Сергієвичу!

Чи дам економ[ічний] огляд – не знаю. А от огляд укр[аїнського] життя хотів би дати (як торік). Як що Ви ще нікому не замовили такого огляду – то, будь ласка, сповістіть мене, чи не буде запізно, коли дам статтю під самий Новий Рік¹¹³.

Маю багато за що Вас перепрошувати. Сподіваюсь се зробити святами особисто.

З глиб[оким] поваж[аннем]

М. Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 18.

¹¹³ Огляд М. Гехтера “Українське життя в 1911 році” вміщено в I кн. ЛНВ за 1911 рік.

1912

№ 19

9 березня 1912 року

Високоповаж[аний]
Мих[айле] Серг[ієвичу]!

Я тільки вчора (8 берез[іля]) дістав матеріали анкети¹¹⁴, та й то, здається, не все. Я обіцяв дати статтю 15-го. Сподіваюсь на той день дати її. Коли ж IV книжка буде замкнена до 15-го, то вина за опізнєння буде не моя.

З глибоким поважанням

М. Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 22.

№ 20

12 березня 1912 року

В[исоко]п[оважаний] Мих[айле] Серг[ієвичу]!

Мені й досі не дано всіх матеріалів анкети. Не знаю отже, чи писати на підставі тої частини матеріалів, що маю, чи відложити статтю до слідуючої книжки, коли будуть усі матеріали. Не хотів би, щоб вартість висновків приносилась у жертву моїм особистим інтересам. Зрештою, робитиму, як скажете Ви. Прошу відповісти мені про Вашу постанову до завтра рана (13-го). Статтю, у всякім разі, встигну написати до 15-го.

З щирим поваж[анням]

М. Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 23-23зв.

№ 21

17 жовтня 1912 року

Високоповажаний Михайле Серг[ієвичу]!

Сьогодні я післав на ім'я київської редакції “ЛНВістника” листа такого змісту:

“Отсим довожу до відомости шан[овної] Редакції, що від нинішнього дня я себе більше не вважаю співробітником “ЛНВістника”. Тому прошу

¹¹⁴ Мова йде про анкету газети “Засів”, обробку яких здійснив М. Гехтер в статті “Український читач про українську часопись”, вміщену в IV-VI кн. ЛНВ за 1912 рік.

викреслити моє прізвище з проспекту, що друкується на обгортці журналу. Гадаючи, що мотиви моєї відмови від дальшої участі в “ЛНВ” ніякого інтересу для *київської* редакції журналу не представляють, я дозволяю собі на сім пункті тут не зупиняти ся”.

Для київської Редакції ЛНВ мій вихід з числа співробітників ніякого інтересу не представляє. Я навіть думає, що новий видавець (Л. М. Черняхівська) щиро зрадіє, здихавшись так легко такого неприємного співробітнику¹¹⁵. Але Вас я вважаю своїм обов'язком докладніше поінформувати в сій справі.

З того часу, як Ви, Мих. Сергійовичу, передали “ЛНВ” редакційному комітетові¹¹⁶, я опинився в дуже фальшивім становищі. Домінуючу роллю в комітеті відіграє Л. М. Черняхівська, яка здавна має проти мене “зуб” за моє походження (сього мені й досі не можуть подарувати), так і за те, що я колись наважився виступити проти неї в “Укр[аїнській] Хаті” з досить гострою статтею¹¹⁷. В результаті, мені весь останній час доводиться буквально випрошувати місце для моїх статей у Вістнику й торгуватись за кожну сторінку. Се мені, розуміється, було дуже неприємно, але я терпів. Нарешті, сими днями дійшло до конфлікту, до чого рано чи пізно мусіло дійти.

До останніх двох книжок журналу я нічого не дав. Був я дуже втомлений і хорий, мав багато клопоту з особистими справами, й не міг зібратися з думками, щоб засісти за статтю до журналу. З початком жовтня мій стан фізичний і економічний трохи покращав, і 10-го числа я здав статтю для Вістника (“Кооперативний рух на Україні” – на аркуш друку), 16-го було засідання редакційного комітету, на яке я прийшов особисто, щоб прохати о вміщення моєї статті в 11 кн[ижці] журналу. Гадав я, що коли пропустив 2 книжки, то мене не схотять карати пропуском ще 2 книжок без моїх статей. Але справдилось давнє: “хто залишає своє місце – той теряє на нього право”. У сім разі ніщо моє не піде – так мені було показано. Коли ж я взяв з стола свою статтю й поклав її до кишені – редакційний комітет красномовно мовчав, хоч з елементарної чемности

¹¹⁵ М. Гехтер конфліктував з Л. Старицькою-Черняхівською. За його словами, Л. Старицька-Черняхівська була до того ж юдофобом, і не могла пробачити йому ні статті, ні походження.

¹¹⁶ Мова йде про Редакційний комітет ЛНВ, створений в квітні 1912 року після численних нападок на М. Грушевського в пресі. Складався з Л. Старицької-Черняхівської, О. Олесья і Ю. Сірого.

¹¹⁷ Мається на увазі стаття “Опера й драма”.

повинен був не повертати статті, знаючи, що нігде інше я її не можу надрукувати¹¹⁸.

З сього я зробив належний висновок – і я вже більше не співробітник “ЛНВістника”. Прикро й сумно мені се писати по кількох роках тісної звязи з журналом, та, мабуть, так судила доля.

Прошу отже не судити мене строго і не гніватись на мене за сей мій рішучий – може, занадто рішучий крок. Нічиєю думкою я так не дорожу як Вашою, і не хотів би ні в яким разі заслужити на Ваш осуд.

З глибоким і щирим поважанням
зістаю готовий до послуг

М. Гехтер.

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 24-25.

№ 22

29 листопада 1912 року

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

З газет Ви вже, напевне, знаєте, як нещасливо скінчилась моя справа за “Скарб”¹¹⁹: сенат присудив мене до 3 місяців тюрми. З свого боку я зробив усе, що було в моїй силі, щоб присуд був на мою користь: дав пере-класти й переписати на ремінгтоні повість, послав її в Сенат, подав свої пояснення. Розуміється, було б краще, коли б на суді був наш адвокат (а не казенний, як було на ділі). Було б ще краще, коли б я мав змогу особисто бути на суді. Але се все було звязано з видатками, а надія була така, що може “все образуєть ся”, себ-то піде на оправданне, як було в попередніх інстанціях.

Так чи инакше, а тепер справа скінчена. Через кілька днів з Петербургу надійде в Київ указ про виконанне присуду, і мене, раба Божого, повезуть на Лукьянівку. Скажу по правді, що мені ся перспектива нітрохи не усмі-

¹¹⁸ М. Грушевський у листі до редакційного комітету ЛНВ просив розібратися в цій ситуації, наголошуючи на тому, що хоча М. Гехтер і запізно подав статтю до XI кн, ЛНВ, але потрібно було пам’ятати, що не так давно він ще був редактором журналу (ІР НБУВ, ф. XV, № 2566). М. Гехтер до ЛНВ не повернувся.

¹¹⁹ Мова йде про судовий процес над М. Гехтером, як редактором ЛНВ, за вміщення в VII–VIII кн. ЛНВ за 1911 рік повісті В. О’Коннор-Вілінської “Скарб”, в якій Сенатом було знайдено богохульство, за яке М. Гехтер отримав три місяці ув’язнення.

хаєть ся. Хоч я вже й звик до думки, що життє (розумієть ся, моє) – не така коштовна річ, щоб ним дуже дорожити, проте до думки про самогубство я ще не дійшов. А мій теперішній стан мого здоров'я такий, що піти в тюрму на три місяці – се значить засудити себе на самогубство. З другого боку, в Росії всі певні, що в лютім 1913 р. буде амністія з нагоди 300-ліття дому Романових, причім під цю амністію напевне підійдуть усі дрібніші літературні справи¹²⁰. Таким чином, сідати теж у тюрму мені сугубо нема рації. Краще перечекати до лютого, а вже там, коли нічого не буде – ну, тоді хай станеть ся, що має статись: не переходити ж, справді, на нелегальне становище через яких-небудь три місяці тюрми!

Тепер отже справа стоїть так. Мені треба куди-небудь негайно виїхати з Києва до лютого. На мою думку, краще всього за кордон, себ-то до Львову. Ся комбінація для мене тим вигідніша, що зі Львову я можу дописувати в “Кієв[скую] Мысль” і в “Русск[ие] Ведом[ости]”¹²¹, отже матиму зразу готовий заробіток. Але для того, щоб виїхати з Києва, мені треба на перший час що-небудь залишити жінці, треба на пашпорт, на дорогу й на десятки інших справ, яких не перечислити. Гадаю, що маю моральне право прохати Вас, як особу, що постановила мене на редактора, о деяку грошову допомогу. На мій мінімальний обрахунок, мені зараз потрібно 200 карб.

Ся комбінація має і для Вас де яку вигоду, бо коли б я сів у тюрму на 3 місяці, то Вам довело ся б видавати моїй дружині на прожиття протягом сього часу, а се обійшло ся б не менше, як у 500 карб.

У тім разі, коли б Ви згодили ся задовольнити моє проханнє, я просив би негайно зателеграфувати Павл[ові] Пилиповичу, щоб він мені видав сю суму. Кажу “зателеграфувати”, бо тут кожен день дорогий. Присуд винесено 27-го, й зо дня на день можна сподіватись, що мене арештують. Буду сподіватись, що Ви поставитесь до мого прохання з тою прихильністю, з якою Ви загалом ставили ся до мене і до моїх справ.

М. Гехтер.

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 27-28.

¹²⁰ Дана ситуація детально описана в спогадах М. Гехтера. Під вказану амністію його справа потрапила, і він, в такий спосіб, уник ув'язнення.

¹²¹ Крім “Ради” та ЛНВ, М. Гехтер співробітничав в російськомовних газетах Києва – “Киевской Мысли”, “Русских Ведомостях” та “Киевской Почте”.

Вибачте, будь ласка, мою неакуратність, хоча не я виною тому, що довело ся стати до Ваших послуг сьогодні: я занадто пізно відібрав Вашого листа, бо спізнив ся в “Раду”; постараю ся надалі бути акуратнішим.

З глиб[оким] поважанням.

Максим Григорович
Гехтер

ЦДІАК України. – ф. 1235. – оп. 1. – спр. 414. – Арк. 4зв, 4. Візитка.

Зміст

Передмова

3

**Спогади М. Гехтера
про перебування в Києві в 1906–1914 рр.**

16

Листи М. Гехтера до М. Грушевського

47

Наукове видання

**М. ГЕХТЕР: Спогади.
Листи до М. Грушевського**

*Упорядкування, вступ та примітки
Ігоря Ткаченка*

*Оригінал-макет
Ірини Стариковської*

Підписано до друку 14.06.2005. Формат 60x84 1/16
Папір офс. Гарн. Таймс. Офс. друк.
Умовн. друк. арк. 4,0 Обл.-вид. арк. 3,72
Наклад 300. Зам. 981

Надруковано на поліграфічній дільниці
Інституті української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
01001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4

